

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDITA KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

अष्टावक्रसंहिता ।

आत्मानुभवोपदेशवर्णनं नाम प्रथमं प्रकरणम् ।

अनन्त उवाच ।

कथं ज्ञानमवाप्नोति कथं मुक्तिर्भविष्यति ।

वैराग्यं च कथं प्राप्तमेतद्ब्रूहि मम प्रभो ! ॥१॥

अष्टावक्र उवाच ।

मुक्तिमिच्छसि चेत् तात ! विषयान् विषवत् त्यज ।

अमार्जवदयातोषसत्त्वं धीयूषवद्भज ॥१॥

अविदानन्दमद्वैतं सर्वविघ्नानमुत्तमम् ।

नत्वाष्टावक्रसूक्तस्य दीपिका तन्वते परा ॥ १ ॥

इह स तु आर्जवज्ञानसम्यक् परमसाक्षिकोऽष्टावक्र-
मुनिः सुक्तिकामनया समुपेतं अविच्छिन्नं ममदमाश्रि-
कारक्षीकारोपदेशपूर्वकमात्मतत्त्वमुपदिशति मुक्तिमिच्छसि
इति ।

तात इति आनुग्रहसम्बोधने, हे मित्र ! त्वं सर्वानर्थ-
निवृत्तिं परमानन्दावाप्तिरूपां मुक्तिमिच्छसि चेत्, तर्हि विष-
यान् विषवत् त्यज । यथा विषम् अनर्थहेतुत्वात् त्यज्यते तथा
विषयान् देशादीन् अनर्थहेतुभूतां त्यज । तत्रार्थं अनेनान्याया-
वर्तिना मां आर्जविरत्नैः । अनेन वाक्पदार्थानुबन्धकानोप-
देशेन वाक्चेन्निरवनिवृत्तपदमाह्वीकृत उपदिष्टः ।

न पृथ्वी न जलं नाग्निर्न वायुर्द्यौर्न वा भवान् ।

एषां साक्षिणमात्मानं चिद्रूपं विद्धि मुक्तये ॥२॥

अथ अन्तःकरणनिग्रहरूपशमाङ्गीकारमुपदिशति चमा
इति । चमा नाम सर्वसङ्गं सर्वधिष्ठानत्वमात्मधर्मः । आर्जवं
नाम अविद्यारूपकुहकसम्बन्धाभावः सोऽपि आत्मधर्मः ।
दया नाम निरुपाधिकं सर्वहितानुबन्धित्वं सोऽपि आत्मधर्मः ।
तोषो नामात्मसुखं तदपि आत्मस्वरूपम् । सत्यं नाम काल-
व्रथाबाध्यं स्वरूपं तदपि आत्मेव । एवंविधमात्मरूपं पीयूष-
वद्भज । चमादिकं यथा पीयूषम् अर्थहेतुत्वात् सेव्यते तथा
सेव्यस्त्वर्थः । शमदमादिमाधनचतुष्टयस्य समधिकारिण
शिष्यं प्रति भगवान् अष्टावक्रो मुनिर्मक्तिमुपदिशति ॥ १ ॥

ननु पाञ्चभौतिको देह एवात्मा । तथा च भूतानां तद-
र्माणां च त्यागो न सम्भावितः । न हि पृथिव्यादीनां सभाव-
भूतो गन्धादिः कालत्रयेऽपि त्यज्यत इत्याशङ्क्य पृथिव्यादि-
स्वरूपत्वं न भवसीत्याह न पृथ्वी इति ।

हे शिष्य ! पृथिव्यतेजोवायुकाशादिरूपत्वं न भवति
तत्स्वमनात्मधर्मान् विषयांस्त्वजित्यर्थः ।

ननु पक्षं गौरः स्थूलः क्षूणो सूक्ष्म इत्यादिप्रतीतिः पाञ्च-
भौतिको देह एवात्मा इत्यत आह एवाम् इति । एषां देहा-
दीनां साक्षिणम् एव आत्मानं विद्धि साक्षात् कुह, तथा च
देहादेः साक्षी आत्मा देहादिभ्यो भिन्नः । यथा घटद्रष्टा
घटाद्विचक्षतेत्यर्थः ।

नेपायिकाभिमतमात्मानं निराकरोति चिद्रूपं विद्धि
इति । आत्मज्ञानस्य फलमाह मुक्तये इति ॥ २ ॥

आत्मानुभवोपदेशवर्जनं नाम प्रथमं प्रकरणम् । ६

यदि देहं पृथक् सत्त्व चिति विज्ञास्य तिष्ठसि ।

अधुनैव सुखी भान्तो बन्धमुक्तो भविष्यसि ॥३॥

न त्वं विप्रादिको वर्णी नाश्रमी नाद्यगोचरः ।

असङ्गोऽसि निराकारो विश्वसाक्षी सुखी भव ॥४॥

आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिरिति नैयायिकाः । दुःख-
प्राग्भयपरिपालनं मुक्तिरिति प्रामादराः । आत्मज्ञानिर्मुक्ति-
रिति बौद्धाः । इत्यादिमतानि निराकुर्वन्नेव आत्मज्ञानाज्जीव-
न्मुक्तिदयामाह यदि इति ।

हे मिथ ! यदि त्वं देहं पृथक् सत्त्व देहादिभ्यो विवक्ष्य
विविध चिति विज्ञास्य विदेकाग्रो भूत्वा तिष्ठसि, तर्हि त्वं
अधुनैव इदानीं जीवनदयायामेव सुखी प्राप्तपरमानन्दः,
अतएव भान्तः सुपसन्नमनः बन्धमुक्तः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमुखा-
नर्हरहितो भविष्यसि इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु वर्णाश्रमप्रयुक्तानि कर्माणि विज्ञाय, चिति विज्ञा-
स्यावस्थानं कथं मुक्तिरित्याशङ्क्य आत्मा वर्णाश्रमविवक्षय इत्याह
न त्वम् इति । त्वं वर्णाश्रमविवक्षय इत्यर्थः ।

ननु अहं ब्राह्मण इत्यादि आद्युपपत्त्यवकादात्मेव वर्णा-
श्रमोत्थायस्याह नाद्यगोचर इति साक्षित्वात् अयं ब्राह्मण
इत्यादि प्रत्ययास्तु देहगोचरा एव नतु आत्मगोचरास्तस्य,
इन्द्रियकज्ञानागोचरत्वादित्यर्थः ।

तर्हि कौटुम्भोऽहमिति आशङ्क्यात्मानं निरूपयन्नेव तद्विज्ञानि-
यत्तमनुवदति असङ्गः इति, असङ्गः सर्वोपाधिरङ्गरहितः,
निराकारो विज्ञासाक्षी त्वम् अस्ति अतएव असङ्गादिरूपस्य

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसानि न ते विभो ! ।
 न कर्तासि न भोक्तासि मुक्त एवासि सर्वदा ॥५॥
 एको द्रष्टासि सर्वस्य मुक्तप्रायोऽसि सर्वदा ।
 अयमेव हि ते बन्धो द्रष्टारं पश्यसीतरम् ॥६॥

तव वर्त्तान्मविश्वस्यत्वात् कर्मासक्तिं परिविहाय चिति
 विन्नाम्न सुखी प्राप्तपरमानन्दो भव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु वेदोदितं कर्म विहाय चिति विन्नाम्नापि प्रत्यवाय-
 प्रसङ्ग इत्याह आह धर्माधर्मौ इति ।

धर्माधर्मादयो मनोधर्मा एव, आत्मन्येऽपि तेः सह
 तव सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः ।

कृत इत्यत आह न कर्ता इति । किं च विहितनिषिद्ध-
 कर्मकर्तुः धर्माधर्मादिद्वारा सुखदुःखभोग्यत्वम्, तदपि तव
 नास्ति शुद्धबुद्धस्वरूपत्वात् सर्वदा मुक्त एवासि । अज्ञान-
 मात्रविबुधिते सुखदुःखे ते तु चितिविन्नाम्नैव अज्ञान-
 निवृत्त्या न विबुधियेत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु शुद्धबुद्धसमावर्त्यैकस्य नित्यमुक्तस्यात्मनो बन्धः
 किञ्चिद्व्यनो यस्य नित्यस्य निवृत्त्यर्थं विवेकिनो यतस्त
 इत्याशङ्क्य नित्यमुक्तस्यापि प्रातौतिकं बन्धहेतुमाह एक इति ।

हे मित्र ! सर्वस्य द्रष्टा प्रतिशरीरम् एकः त्वम् असि,
 ततश्च व्यापकत्वात् सर्वदा मुक्तप्रायोऽसि । देहाध्यासवशतो
 बन्धे प्रतौयमानेऽपि वस्तुयत्वा मुक्तोऽसीत्यर्थः ।

अयम् इति हि निश्चितम्, अयमेव ते तव बन्धो, यदि
 एतत् देहादिरूपं परिच्छिन्नं द्रष्टारं पश्यसि इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्मानुभवोपदेशवर्धनं नाम प्रथमं प्रकरणम् । ५

अहं कर्तेत्यहम्मानमहाकृष्णादिदंशितः ।
नाहं कर्तेति विश्वासान्मृतं पीत्वा सुखी भव ॥७॥
एको विशुद्धबोधोऽहमिति निश्चयवग्निना ।
प्रज्वाल्याज्ञानगहनं वीतशोकः सुखी भव ॥८॥
यत्र विश्वमिदं भाति कल्पितं रज्जुसर्पवत् ।
आनन्दपरमानन्दः स बोधस्त्वं सुखं चर ॥९॥

पूर्वं बन्धहेतुवत्तु अद्यानयेहेतुं बद्धत्वेव तच्चिद्वृत्तिपरमा-
नन्दप्राप्तपायमनुवदति अहं कर्ता इति ।

इति शिष्यः । अहं कर्तेति एवंरूपो योऽहम्मानः अह-
मिति आत्मनि कर्तृत्वाभिमानश्चरूपो महान् कृष्णवर्णः सुख-
दुःखविषयौ एव अहिः तेन दंशितः कबलीकृतोऽतःकारणात्
अहं न कर्ता अहं अकर्ता आत्मा, इत्येवं रूपं विश्वासान्मृतं
निश्चयान्मृतम्, पीत्वा अनुभूय सुखी भव, प्राप्तपरमानन्दो
भवेत्त्वयः ॥ ७ ॥

ननु आत्मज्ञानान्मृतपानं किं द्वारा सुखसाधनमित्याशङ्क्य
अज्ञानकाननदहनद्वारा ज्ञानाग्निः सुखसाधनमित्याह एको
विशुद्धबोधोऽहम् इति ।

एकः सजातीयविजातीयस्वमतभेदरहितः, विशुद्धबोधः
स्वप्रकाशः चिदात्मा अहमिति निश्चयाग्निना, अज्ञानान्मृतं
नहनं वनम्, प्रज्वालय प्रकर्षेण दग्ध्वा शोकमोहरानन्देष्वप्रवृत्ति-
कलापायात् वीतशोको विगतदुःखः सन्, सुखी भव
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु आत्मज्ञानेन अज्ञानकाननदाहं इत्यपि अत्यन्तं प्रथ-

मुक्ताभिमानी मुक्तो हि बद्धो बद्धाभिमान्यपि ।

किंवदन्तीह सत्येयं या मतिः सा गतिर्भवेत्॥१०॥

अस्य ज्ञानादनिवृत्तेः वीतशोकः कथं स्यादित्याशङ्क्य प्रपञ्चस्य
रज्जुभुजङ्गतुल्यत्वात् ज्ञानादनिवृत्तौ दुःखहेतोरभावाद्दोष-
शोकता स्यात् एव इत्याह यत्र इति ।

यत्र बोधे, इदं विश्वं रज्जुसर्पवत् कल्पितम् अधिष्ठान-
ज्ञानकल्पितं भाति, स बोधः चिदात्मा त्वं सुखं चर । यथा
स्वप्नप्रदशायामज्ञानकल्पितं व्याघ्रादिकं पश्यति, जाग्रदबोधे
निवर्त्य सुखं चरति तद्वदित्यर्थः ।

ननु दुःखहेतुप्रपञ्चनिवृत्तौ दुःखाभावमात्रं स्यात्सुखं तु कथं
स्यादित्याशङ्क्य स्वभावत एव त्वं नित्यानन्तानन्दस्वरूप
इत्याह आनन्दपरमानन्द इति । आनन्देभ्यो मनुष्यलोकदेव-
लोकाश्चानन्देभ्यः परम उत्कृष्टः आनन्दस्त्वमित्यर्थः । “एतस्यै-
वानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति” इति श्रुतेः ॥ १० ॥

ननु सर्वं रज्जुसर्पवत् कल्पितं स्वभावतस्त्वनन्द एवास्मिन्नि-
वेत्तुं किं बन्धमोक्षावात्मनः किञ्चिद्वन्धनावित्याशङ्क्याह मुक्ताभि-
मानी इति ।

हि निश्चितं मुक्ताभिमानी मुक्त अपि च बद्धाभिमानी बद्धः,
अत्र किंवदन्तीं प्रमाद्यति किंवदन्ती इति । “या मतिः सा
गतिर्भवेद्” इह इयं प्रसिद्धा किंवदन्ती विद्वज्जनश्रुतिः सत्या
अवाधितार्था । “तं विद्याकर्मणो समारभेते पूर्वप्रज्ञा च” इति
श्रुतिपरिच्छिद्यतात्वात् । “यं यं वापि स्मरन् भावम्” इत्यादि
श्रुतिपरिच्छिद्यतात्वाच्च । तदा चाभिमानीकावेव बन्धमोक्षौ
न तु वास्तवावित्यर्थः पूर्वमुक्तोऽप्ययमर्थो दुर्बोधत्वात् पुनः पुनः
मिथ्यबोधार्थमुच्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

आत्मानुभवोपदेयवर्चनं नाम प्रथमं प्रकरणम् । ७

आत्मा साक्षी विभुः पूर्ण एको मुक्तश्चिदक्रियः ।
असङ्गो निःस्पृहः शान्तो भ्रमात्मसारवानिव ॥११॥
कूटस्थं बोधमद्वैतमात्मानं परिभावय ।
आभासोऽहं भ्रमं मुक्ता भावं बाह्यमयान्तरम् ॥१२॥

अनु जीवात्मनः पारमार्थिकावेव बन्धमोक्षौ इति तार्किक-
कायङ्कामपाकर्णमाह । आत्मा इति ।

आत्मा भ्रमात् देहादौ आत्मतादात्म्यभ्रमात् संसार-
वानिव प्रतीयते न तु वस्तुतः संसारी ।

अथ दृश्य हेतूनाह साक्षी इति । कर्तुरहङ्कारादेः साक्षी न
तु कर्ता, विभुः विविधं भवति अस्मादिति विभुः सर्वाधि-
ष्ठानम्, पूर्णः व्यापकः एकः सत्तातीयविजातीयस्वगतभेद-
रहितः, मुक्तः वस्तुगत्या मायातत्कार्यातीतः, चित् स्वप्रकाश-
चेतन्यरूपः, अक्रियः चेष्टारहितः असङ्गः सर्वमन्वन्धशून्यः,
“असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । निःस्पृहः विषयाभिवाच-
रहितः शान्तः प्रवृत्तिनिवृत्तिदेहाद्यन्तःकरणधर्मरहितः ।
तस्माद्वस्तुतो न संसारीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अहं परिच्छिन्नो ममैदं देहादिकम् सुखी दुःखी च
बद्धमिति भ्रमस्य अनादिपरम्परामयस्य सङ्गद्वावनया निव-
र्तयितुमशक्यत्वात् “बाह्यस्तिरसङ्गतं उपदेयात्” इति व्यास-
सूत्राच्च । पुनः पुनरद्वैतात्मभावानां विजातीयभावानानिवृत्ति-
पुरःसरमुपदिशति कूटस्थम् इति ।

हे मित्र ! आभासोऽहम् असङ्गारोऽहमिति भ्रमं मुक्ता,
साक्षी ममैदं देहादिकमिति बाह्यपदार्थविवरणं भावं उच्यते-

देहाभिमानपाशेन चिरं बद्धोऽसि पुत्रक ! ।

बोधोऽहं ज्ञानखड्गेन तन्निःकृत्य सुखी भव ॥१३॥

निःसङ्गो निष्क्रियोऽसि त्वं स्वप्रकाशो निरञ्जनः

अथमेव हि ते बन्धः समाधिमनुतिष्ठसि ॥१४॥

वनां मुक्ता अथ च आन्तरं भावं सुखी दुःखी मूढोऽह-
मिति आन्तरपदार्थविषयं भावं भावनां मुक्ता अकर्तारं
कूटस्थम् असङ्गबोधस्वरूपम् अद्वैतमात्मानं परि समन्तात्
व्यापकं भावय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अनादिरयं देहाभिमानः सकलावनया न निवर्तत इति
पुनः पुनर्ज्ञानखड्गेन तं निःकृत्य सुखी भवेत्काह देहाभिमान-
पाशेन इति ।

पुत्रक ! हे शिष्य ! त्वं देहोऽहमिति अभिमानपाशेन
सहस्रकालं बद्धोऽसि अतो बोधोऽहं चिद्रूपेण इमिति
चिरं ज्ञानखड्गेन पुनः पुनः तं पाशम् नितरां कृत्वा सुखी
भव ॥ १३ ॥

तद्वृत्तिनिरोधरूपः समाधिरेव केवलो बन्धनिवृत्तिहेतु-
रिति पातञ्जलमतमपाकर्तुमाह । निःसङ्ग इति ।

हे शिष्य ! त्वं बस्तुतो निःसङ्गः सर्वसम्बन्धशून्योऽसि,
तथा क्रियारहितोऽसि ।

अथ हेतुमाह स्वप्रकाशो निरञ्जन इति । निष्क्रियस्य
समाधिनुष्ठाने यत् अथमेव हि निश्चितं बन्धः तथा च
ज्ञानातिरिक्तोपायानुष्ठानमात्रं प्रत्युत बन्ध एव इत्यर्थः ॥१४॥

तदेवमात्मज्ञानातिरिक्तः समाधिरपि पूर्वं निराकृतः, अथ

त्वया व्याप्तमिदं विश्वं त्वयि प्रोतं वयार्थतः ।

शुद्धबुद्धस्वरूपसत्त्वं मा नम बुद्धचित्तताम् ॥१५॥

निरपेक्षो निर्विकारो निर्भरः शीतलाशयः ।

अगाधबुद्धिरक्षुब्धो भव चिन्मात्रवासनः ॥१६॥

परिपूर्वं शुद्धबुद्धात्मनि विपरीतधियमुच्चारयन्नेव चिच्छिन्ना-
मुपसंहरति श्लोकद्वयेन । त्वया इति ।

हे शिष्य ! इदं विश्वं त्वया व्याप्तं कनकेन इव कटक-
कुण्डलादिकं यथा तथा इदं विश्वं त्वयि प्रोतं हृदीव घट-
धरावादिकं हे शिष्य ! त्वं वयार्थतः परमार्थतः शुद्धः
अविद्यातत्कार्यप्रपञ्चातीतः शुद्धः स्वप्रकाशः चिद्रूपोऽसि
एवं च, “सर्वगन्धः सर्वरसो न इति न इति” इति श्रुतिप्रदा-
नुसारेण उक्ताभ्याम् अध्वारोपापवादाभ्यां निःप्रपञ्चमात्मतत्त्व-
मुपदिष्टं भवति । हे शिष्य ! परिपूर्वं शुद्धबुद्धस्वरूपसत्त्वं बुद्ध-
चित्ततां विपरीतचित्तवृत्तिं मा गमः मा कार्षीः इत्यर्थः ॥१५॥

प्रतीयमानाः बह्वर्मेयः बह्वभावविकाराश्च न त्वद्वतास्त्वं तु
तद्विलक्षण इत्याह । निरपेक्ष इति ।

हे शिष्य ! त्वं निरपेक्षः अद्यनापिपासादिवह्निर्मर्ममर्मा-
तीतः । तथा निर्विकारः “जायते अस्ति वर्धते विप्ररिचमते
अपञ्चीयते विनश्यति” इत्येवंविधाः वास्त्वादिमोक्षाः बह्वभाव-
विकारास्तत्त्वसर्वरहितस्त्वमित्यर्थः ।

तर्हि कौटुम्भोऽहमित्यत आह, निर्भर इति । निर्भरः
चिह्नरूपः शीतलः शुक्लरूपः आसुक्ष्मवमयमभिधाय्य प्रेते
तिष्ठतीति आशयः, अमाहः अमया अतस्तत्त्वमर्मा अपरिच्छिन्ना

साकारमन्त्रं विधि निराकारं तु निश्चलम् ।
 एतत्तत्त्वोपदेशेन न पुनर्भवसम्भवः ॥१७॥
 यथैवादर्शमन्त्रस्थे रूपेऽन्तः परितस्तु सः ।
 तथैवास्मिन् शरीरेऽन्तः परितः परमेश्वरः ॥१८॥

बुद्धिः स्वरूपेण तन्मयं तद्रूपः, अक्षुब्धः अविद्याकृतचोभरहित-
 तत्त्वं वस्तुतोऽसि, अतस्त्वं क्रियामात्ररहितचिन्मात्रनिष्ठो
 भव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

“विषयान् विषयत् त्वज सत्त्वं पौष्पवद्भव” इति मोक्षो-
 पायः प्रथमश्लोके समुपदिष्टः परन्तु विषयाणां विषयतुल्यत्वे
 सत्त्वात्मनः पौष्पतुल्यत्वे च हेतुर्नोक्तस्तत्र हेतुं वदन्नेव षोडश-
 श्लोके उपदेशो मोक्षहेतुचिदात्मा च साध्यस्तं विज्ञं समन्ततो
 व्याप्य अवस्थितो मुकुर इव स्वाध्यस्तं शरीरादि इति तद्वावा-
 चस्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्युपपत्तिमुखेन प्रकरचार्य गृह्णाति
 श्लोकत्रयेण । “अथ संग्रहश्लोकाः” साकार इत्यादिना
 साकारम् इति ।

हे शिष्य ! साकारं शरीरादिकम् अनृतं मिथ्या-
 भूतं विधि अतस्तत् विषयत् त्वजेत्यर्थः, निराकारम् आत्म-
 तत्त्वं निश्चलं काशत्रयावस्थायि विधि, सर्वसाक्षित्वात्
 “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः । अत एतत्तत्त्वस्य
 चिन्मात्रस्य उपदेशेन उपदिष्टमानेन तत्र एव विद्याव्यावस्था-
 नेन न पुनर्भवस्य मोक्षस्य सम्भवः सिद्धिरित्यर्थः ॥१७॥

अथ वर्णाश्रमधर्मकसूत्रशरीरात् पुण्यापुण्यधर्मकसिद्धशरी-
 रादिवचनं परिपूर्णं चैतन्मयं सहजान्तं नित्यरूपवति यथैव इति ।

आत्मानुभवोपदेशवर्चनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । ११

एकं सर्वगतं व्योम बहिरन्तर्यथा घटे ।

नित्यं निरन्तरं ब्रह्म सर्वभूतमथे तथा ॥१८॥

अथ शिष्योक्तमात्मानुभवोक्त्यासनामकं द्वितीयं प्रकरणम् ।

अहो निरञ्जनः शान्तो बोधोऽहं प्रकृतेः परः ।

एतावन्तमहं कालं मोहेनैव विदुस्मृतः ॥१९॥

यथेवादयो प्रतिबिम्बिते शरीरादौ अन्तः मध्ये परितः
बहिः स आदयो व्याप्य वर्तते । तथैव स्वाध्वष्टो अस्मिन्
स्थले शरीरे अन्तः परितः परमेश्वरः शिवात्मा व्याप्य
स्मृतः, तथा च “यत्र विष्णुमिदं भाति कश्चित् रज्जुसर्प-
वत्” इत्यादि सर्वोऽपि प्रकरणाद्यः संक्षेपतः सूचितः ॥१८॥

आदर्शदृष्टान्ते परिच्छिद्यत्वादिव्यमाप्तिः, स्वाध्वष्टो
शरीरान्तर्वर्तित्वं च न अदृशतो घटाकाशदृष्टान्तेन बाह्या-
भ्यन्तरव्यापकत्वमाह एकं सर्वगतम् इति ।

यथा सर्वगतम् एकं नित्यम् व्योम घटपटादौ बहिरन्तः
वर्तते तथा नित्यम् अविनाशि ब्रह्म सर्वभूतमथे बहिरन्तः
सर्वदा वर्तते इत्यर्थः । “एव त आत्मा सर्वस्थान्तर” इति श्रुतिः ।
अतः बोधोऽहमिति ज्ञानशब्देन देहादहंभावपाशं निःशून्य
शुद्धो भवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति आत्मानुभवोपदेशनामकं प्रथमं प्रकरणं समाप्तम् ।

इत्थं गुरुक्षिपीयूषसादानुभवमात्मनः ।

आविष्कार साधये शिष्यो निजगुरुं प्रति ॥१॥

तत्र तावच्छिष्यविदूपात्मानुभवमाविष्कुरुर्वशेव गुरुक्षतोपः

यथा प्रकाशयाम्येको देहमेनं तथा जगत् ।

अतो मम जगत्सर्वमयवा न च किञ्चन परम् ॥

कारणायनाय प्राचीनसंस्कारवशाद्वाधितानुष्ठानं प्रतीतस्य
मोहविडम्बनस्य स्वरूपमाविष्करोति अहो इति ।

अहोऽस्मानुत्पन्नानुभवात् अहो इत्याद्यर्थः, अहं निरञ्जनः
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः, शान्तः सर्वविकारातीतः, प्रकृतः परः
मायाश्चकारणशून्यो बोधः, सप्रकाशाच्चद्रूप इत्यर्थः ।

गुरुपकारस्थापनाय मोहविडम्बनमनुस्मरति एतावन्तम्
इति एतावन्तं गुरुपदेशावधिकालं मोहेन देहात् विवेकेन
विडम्बितः एव साम्प्रतं तु श्रीगुरुप्रसादात् आत्मानम् भवो-
ऽस्तीति विवक्षितोऽर्थः ॥ १ ॥

पूर्वकाशीनं मोहविडम्बनमुक्तं सम्प्रति गुरुप्रसादात् मम
देहात्मविवेकोऽस्तीति सोपपत्तिकमाह यथा इति ।

अहं यथा एक एव जगत् प्रकाशयामि, तथा एव एनं
स्वल्पं देहं प्रकाशयामि, तथा च, देहोऽनात्माऽप्रकाशत्वाद्यथा
जगत्तदित्यर्थः ।

कदाचिं जगदादिदेहात्मनोः सम्बन्ध इत्याशयः युक्ति-
विचारादाध्यात्मिकः सम्बन्धः, परमार्थगत्या च न कश्चित्
सम्बन्धः इत्याह अतो मम इति । अतो दृश्यत्वात् सर्वं देह-
प्रमुखं जगत् मम भक्ष्यं मयि अध्वस्तमित्यर्थः, च अवधारणे,
अथवा परमार्थविचारे, किं च न किमपि देहादिकं, मम
न च नेव मयि अध्वस्तमित्यर्थः । तदेवमध्वारोपायवादाभ्यां
प्रकृतेः परो बोधोऽहमित्येव अत्र स्पष्टीकृतम् ॥ १ ॥

विश्वमात्मानुभवोऽज्ञावर्धनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । १६

सम्यगीरमहो विश्वं परित्यज्य मयाधुना ।

कुतश्चित् कौशलादेव परमात्मा विनोक्ष्यते ॥२॥

यथा न तोयतो भिन्नास्तरङ्गाः केनबुद्बुदाः ।

आत्मनो न तथा भिन्नं विश्वमात्मविनिर्गतम् ॥३॥

तन्नुमात्रो भवेदेव पटो बहुविचारितः ।

आत्मतन्मात्रमेवेदं तद्वत् विश्वं विचारितम् ॥४॥

अनु लिङ्गदेहात् कारणदेहाच्च विवेकाभावे कथं प्रज्ञावति-
रिज्ञात्वबोध इत्याद्यहम्, ततोऽपि विवेकजमात्मानुभवमाह
सम्यगीरम् इति ।

अहो इति आचार्ये, अधुना सम्यगीरं लिङ्गस्यरीरकारण-
स्यरीरसहितम् विश्वं परित्यज्य विचारतः पृथक्कृतया
निविध्य, कुतश्चित् शास्त्राचार्योपदेशप्रकट्यात्, कौशलात्
चातुर्यात् एव परमश्रेष्ठ आत्मा मया विनोक्ष्यते, नान्यः
परमात्मावलोकनोपाय इत्यर्थः ॥ २ ॥

सम्यगीरवित्यज्य पृथक्कृतया परित्यज्य, तं वृष्टान्तं
निरूपयति यथा न तोयत इति ।

यथा तरङ्गाः केनबुद्बुदाः च, न तोयतो भिन्नाः तदुपा-
यगत्वात्, तथा आत्मविनिर्गतं आत्मनः वृष्टान्तं आत्मोपा-
यनकम्, विश्वम् आत्मनो न भिन्नम् एवं च तोयतरङ्गादिषु
भिन्नं यथा स्वच्छमनुगतम्, तथा स्वच्छविद्रूपीऽहं विश्ववि-
विष्टानभूतो न मत्तोऽन्यत् विश्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

वृष्टान्तान्तरेण आत्मरूपतया सर्वावलीक्षणं निरूपयति
तन्नुमात्र इति ।

यथैवेक्षुरसि कृप्ता तेन व्याप्तैव शर्करा ।
 तथा विश्वं मयि कृतं मया व्याप्तं निरन्तरम् ॥६॥
 आत्माज्ञानात् जगत् भाति आत्मज्ञानान्न भासते ।
 रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तज्ज्ञानाद्भासते न हि ॥७॥

स्वप्नदृष्ट्या तन्तुवैलक्षण्येन प्रतीयमानोऽपि पटी विचारितः
 विचारवोचितः सन्, यद्वत् यथा तन्तुमात्रो भवेत् अस्ति
 तद्वत् तथा इदं विश्वं स्वप्नदृष्ट्या ब्रह्मवैलक्षण्येनापि प्रतीय-
 मानम्, युक्त्या विचारितं सत् आत्मतत्त्वात्मैव आत्ममत्ता-
 मात्रात्मकमेव एतेन तन्तुः स्वमत्तया यथा पटेऽनुगतस्तथा
 आत्मोऽपि स्वमत्तया अधिष्ठानभूतो विश्वस्मिन्नुगत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

आत्मनैव सर्वं व्याप्तमित्यत्र दृष्टान्तान्तरमाह तथैव इति ।

यथैव इक्षुरसि कृप्ता अध्वस्ता, शर्करा तेन मधुरास्तेन
 व्याप्तैव सर्वापि व्याप्ता तथा एव मयि नित्यानन्दस्वरूपं कृतं
 अध्वस्तम् इदं विश्वं मया नित्यानन्देन निरन्तरं ब्राह्माभ्यन्तरं
 व्याप्तम्, तस्मात् विश्वमानन्दात्मस्वरूपम् एव इत्यर्थः । तदेव-
 मस्ति भाति प्रियमित्येवंरूपेण अहमेव सर्वत्र अवस्थित इति
 लोकोक्त्यविवक्षितोऽर्थः ॥ ६ ॥

विश्वं विदात्मनो न भिद्यम्, तर्हि केन कारणेनेदं भासते,
 केन च कारणेन न भासते इत्याशङ्क्याह आत्माज्ञानात् इति ।

आत्मनः अज्ञानात् जगत् भाति, तथा आत्मन अधि-
 ष्ठानस्य ज्ञानात् न भासते ।

अधिष्ठानाज्ञानात् अन्धस्य भानेऽधिष्ठानज्ञानाच्च न भाने
 लोकोक्त्यविवक्षितमाह रज्ज्वज्ञानात् इति । हि यथा रज्जुः

विश्वोक्तमात्मानुभवीज्ञानवर्णनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । १३

प्रकाशो मे निजं रूपं नातिरिक्तोऽस्मिन् ततः ।

यदा प्रकाशते विश्वं तदाहंभास एव हि ॥८॥

अहो विकल्पितं विश्वमज्ञानात् मयि भासते ।

रूप्य शुक्लौ फणौ रज्जौ वारि सूर्यकरे यथा ॥९॥

मत्तो विनिर्गतं विश्वं मय्येव लयमेध्यति ।

सृष्टि कुम्भो जले वीचिः कनको कटकां यथा ॥१०॥

स्वरूपस्य अज्ञानात् अहिः सर्पो भाति तज्ज्ञानात् रज्जुज्ञानात् न भासते ॥ ७ ॥

ननु आत्मज्ञाने सति आत्मप्रकाशमाभावात् जगत् कथं भासते इत्याशङ्क्य स्वरूपचेतन्यवसादेवेत्याह प्रकाश इति ।

प्रकाशो निखलोधः मे मम निजं स्वाभाविकं स्वरूपम् अहं ततः प्रकाशात् अतिरिक्तः भिन्नो नास्ति, अतो मम यदा विश्वं प्रकाशते, तदा अहंभासादात्मप्रकाशात् एव भासते, स्वरूपचेतन्य चेत् भासकं तथा कथमज्ञानमिति चेत् मैवं, न हि स्वरूपचेतन्यमज्ञानविरोधि, किन्तु मायकमेव अन्यथा अहं सत्त्वेन न स्यात् किञ्च आत्मस्वरूपप्रकाशाभाविषु आत्मनोऽपि अमत्त्वप्रसङ्गिर्जगदाभ्युपगमश्च तस्मात् यदा विश्वं प्रकाशते तदा आत्मस्वरूपप्रकाशादेवेति भावः ॥ ८ ॥

अप्रकाशोऽपि मदि आत्मज्ञानं ज्ञानवशाद्विषयं भासते इति महदाश्चयं सदृष्टान्तमाह अहो इति ।

अप्रकाशोऽपि मयि अज्ञानाद् विकल्पितं रचितं अण्डर्यं विश्वं मयि भासते अहो आश्चर्यमिदम्, यथा शुक्लादौ रूप्यादिकं भासते तद्वद्विषयः ॥ ९ ॥

अहो अहं नमो मच्चं विनाशो यस्य नास्ति मे ।

ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तं जगन्नाम्नेऽपि तिष्ठतः ॥११॥

अहो अहं नमो मच्चमेवोऽहं देहवानपि ।

क्षिप्रं गन्ता नागन्ता व्याप्य विश्वमवस्थितः ॥१२॥

ननु मायाविकारत्वात् तत्रैव विश्वमुत्पद्यते तत्रैव सा
मेति, न तु चैतन्यात्मनि इति सांख्यमतमपाकर्तुमाह मत्तं
विनिर्गतम् इति ।

इदं विश्वं मत्त एव विनिर्गतम्, मयि एव सयमेष्टा
प्राप्स्यति, यथा अदादौ कुम्भादिकं तद्वदित्यर्थः । न चा
प्रमाणाभाव इति शङ्कनीयं “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” इति
श्रुतेः ॥ १० ॥

ननु ब्रह्म चैक्यमदुपादानकारणं तर्हि तस्य विकारित्वा
अदादिविहिनाशित्वापत्तिरित्याशङ्क्याह अहो इति ।

अहो आद्यैर्यदुपादानं यस्य मम सर्वोपादानभूतस्यापि
विनाशो नास्ति, न च उपादानत्वे सुवर्णादिविहिनाशित्वापत्तिः
सुवर्णादिवत् विकारित्वानङ्गीकारात् विवर्त्तादिष्ठानत्वेन
उपादानत्वसौकारात् । अतएव अमेवकार्योपादानत्वात्
अविनाशिसर्वोत्कृष्टाय मच्चं नमः । ब्रह्मादिदेवतास्तु प्रकृतिं
विनाशयन्ति निराकरोति । ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तं यत् जगत्
तस्य नाम्नेऽपि तिष्ठतः प्रकृतेऽपि क्तिमसतो यस्य मे विनाशो
नास्तीत्यर्थः । “सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

ननु आत्मा सुखदुःखावच्छेदकदेहवान्नामा तस्य अहं

मिथोक्तमात्रानुभवोक्तसम्बन्धं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । १७

अहो अहं नमो मद्यां इहो नास्तीह मत्समः ।

असंस्पृश्य शरीरेण येन विश्वं चिरं धृतम् ॥१३॥

अहो अहं नमो मद्यां यस्य मे नास्ति किञ्चन ।

अथवा यस्य मे सर्वं यदाङ्मनसगोचरम् ॥१४॥

कारकत्वात् तत्तद्देशगमनागमनवान् इत्याशङ्काह अहो
अहम् इति ।

अहो आश्चर्य्यरूपः अहम्, आश्चर्य्यरूपाय मद्यां नम इत्यर्थः ।

आश्चर्य्यरूपमेवाह एकोऽहम् इति नानासुखदुःखावच्छे-
दकदेशानपि अहमेक एव यथा नाना सकम्पनिष्कम्पत्वाव-
च्छेदकजलोपाधिमानपि भानुरेक एवेत्यर्थः ।

कश्चित् इति विश्वं व्याप्यावस्थितः परिच्छिन्नाहकार-
विलसन्नोऽहम्, कश्चित् अपि न गन्ता कुतोऽपि नागन्ता
एवेत्यर्थः ॥१२॥

ननु आत्मनः निःसङ्गत्वं कथं, शरीरसंसर्गितया जगद्विधा-
रकत्वादित्याशङ्काह अहो अहम् इति ।

प्रथमपाठार्थः पूर्ववदिति कारणात् मज्जमो दहो अस-
व्याप्यकार्यविधानचतुरः कोऽपि नास्ति येन हेतुना शरीरेण
असंस्पृश्य धृतपिच्छेनोक्तुमवदसम्भवे, चिरं बहुकालम्,
विश्वं स्थावरजङ्गमम्, मया धृतम् ॥ ११ ॥

ननु असम्भवे न जगद्विधारकत्वम्, सम्भवेऽप्येव मिथ्यादे-
र्मृदाद्विधारकत्वादित्याशङ्काह अहो अहम् इति ।

अहो आश्चर्य्यरूपः अहं, तस्य मे नमः । यस्य मे सम्भवि,
परमार्थगत्या किञ्चन किमपि नास्ति, परमार्थगतो द्वितीय-

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता द्वितयं नास्ति वास्तवम् ।

अज्ञानाज्ञाति यत्रेदं सोऽहमस्मि निरञ्जनः ॥१५॥

वैतमूलमहो दुःखं नान्यत् तस्यास्ति भेषजम् ।

दृश्यमेतत् मृषा सर्वं एकोऽहं चिद्रसोऽमलः ॥१६॥

स्वेवाभावात्, अथवा यत् यावत् बाङ्मनसगोचरं तावत् सर्वं
यस्य मे मम सम्बन्धि मिथ्यातादात्म्यसम्बन्धः, सुवर्णकुण्डलादि-
वदित्वर्थः । अतएव सर्वसम्बन्धित्वासम्बन्धित्वाभ्यामाख्यैरुपाय
मह्यं नम इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु त्रिपुटीरूपसंसारस्य पारमार्थिकत्वात् कथं मिथ्या-
तादात्म्यसम्बन्धो जगदात्मनोरित्याशङ्क्याह ज्ञानं ज्ञेयम् इति ।

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता इत्यादिकं द्वितयं त्रिपुटीरूपं सर्वं
वास्तवं पारमार्थिकं नास्ति । यत्र मयि इदं द्वितयम् अज्ञा-
नात् अनिर्वचनीयाज्ञानात् मिथ्यातादात्म्येनाध्यस्तं भाति ।
अतएव वस्तुगत्याऽहं निरञ्जनः प्रपञ्चमसम्बन्धशून्योऽस्मि
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु निरञ्जनस्य कथं दुःखसम्बन्ध इत्याशङ्क्याह वैतमूलान्ति-
मूलक एवाहो न तु वास्तव इत्याह वैतमूलम् इति ।

अहो आख्यैः निरञ्जनस्याप्यात्मनः वैतमूलं दुःखं वैत-
ममाद् दुःखाध्यासो न तु वास्तवं दुःखमित्यर्थः ।

दुःखाध्यासमहाध्यासेः किं भेषजमित्याशङ्क्याह नास्त्यत्
इति । अमहो मायातत्कार्यातीतः चिद्रसः चिन्मात्रसकपः
एकोऽहम्, एतत् प्रतीयमानं सर्वे दृश्यं जडजातं यथा मिथ्या

शिवोक्तमात्मानुभवोक्तानुवर्तनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । १८

बोधमात्रोऽहमस्मानादुपाधिः कल्पितो मया ।

एवं विमृशतो नित्यं निर्विकल्पे स्थितिर्मम ॥१७॥

न मे बन्धोऽस्ति मोक्षो वा भ्रान्तिः शान्ता निराश्रया ।

अहो मयि स्थितं विश्वं वस्तुतो न मयि स्थितम् ॥१८॥

न परमार्थिकमिति बोधात् अन्वत् तस्य त्रिविधदुःखव्यापेः
मेवञ्च नास्ति इत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु अयं हेतुप्रपञ्चाध्यासः, किञ्चिन्मिताः किमुगादानक
इत्याशङ्क्याह बोधमात्र इति ।

बोधमात्रः चिदेकस्वरूपः अहम् एव पारमार्थिकः मया
सर्वापादानभूतेन कर्त्ता अस्मानात् अलक्षणाज्ञानरूपनिमित्ता-
दङ्गहारप्रमुख उपाधिः हेतुप्रपञ्चः कल्पितः ।

एवं विचारस्य फलमाह एवम् इति एवं नित्यं विमृशतो
विचारयतो मम, निर्विकल्पे निरस्तहेते स्वरूपचेतन्ये, स्थितिः
प्रजाता ॥ १७ ॥

ननु स्वरूपचेतन्यप्राप्तिकृपा मुक्तिः प्रागुक्तविचारजन्या
चेत् तदा मुक्तेर्विनाशोपपत्तिः, अन्यभावस्य विनाशित्वमित्य-
मात् विचारजन्या चेत् तदा विचाररहितानामपि मोक्षा-
पत्तिरित्याशङ्क्याह न मे इति ।

वस्तुतो मे मम बन्धो नास्ति, वा न च मोक्षोऽपि अस्ति,
नित्यचिद्रूपत्वात् ।

तर्हि शास्त्रविचारस्य किं फलमित्याशङ्क्या, भ्रान्तिनिवृत्ति-
रेव तत्फलमित्याह अहो मयि इति । अहो आश्चर्यम्, मयि
स्थितम् अपि विश्वम्, वस्तुतः, वास्तव्येऽपि, मयि न स्थितम्

सशरीरमिदं विश्वं न किञ्चिदिति निश्चितम् ।

शुद्धचिन्मात्र आत्मा च तत्कस्मिन् कल्पनाधुना ॥ १६ ॥

शरीरं स्वर्गनरकौ बन्धमोक्षौ भयं तथा ।

कल्पनामात्रमेवेतत् किं मे कार्यं चिदात्मनः ॥ २० ॥

इति विचारतोऽपि भ्रान्तिः एव भ्रान्ता, न तु परमानन्दा-
वाप्तिर्जनिता, आत्मनः सर्वदा परमानन्दरूपत्वात्, कीदृशी
भ्रान्तिः, निराश्रया उक्तविचाराज्ञानस्य गृहत्वात् निर्मूला
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु अधिष्ठानस्य उपादानस्य सत्त्वात् सुतेष्वपि प्रपञ्चोदयः
स्यादित्याशङ्क्याह सशरीरम् इति ।

सशरीरं शरीरमहितम्, इदं विश्वम्, न किञ्चित् सत्यं
नापि असत्यम् इति निश्चितम्, “नेह नानास्ति किञ्चन” इति
श्रुतेः, आत्मा च चिन्मात्रः शुद्धः मायामलशून्यः, तत् तस्मात्
कारणात्, अधुना अज्ञाननिवृत्तौ सत्याम् कस्मिन् अधिष्ठाने,
विश्वकल्पना स्यात् न कस्मिन् अपि इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु सर्वस्य प्रपञ्चस्य अवास्तवत्वे, वर्णजात्याश्रयं शरीर-
मपि अवास्तवमेवेति शरीरविशेषमधिकृत्य प्रवर्त्तमाने विधि-
निविधमाश्रमपि अवास्तवं स्यात्, तथा च, तदोचितस्वर्ग-
नरकद्वयपि अवास्तवत्वात् स्वर्गादावतुरागो, नरकादिभ्यश्च
भयम्, न स्यात्, किं च यास्यबोध्यौ बन्धमोक्षावपि वास्तवौ
न स्यातामित्याशङ्क्य दृष्टापत्त्या परिहरति शरीरम् इति ।

शरीरादिकमेव एतत् कल्पनामात्रमेव, चिदात्मनः सच्चिदा-
नन्दस्वरूपस्य सम एते, शरीरादिभिः किं कार्यम्, न किमपि

शिशोः प्रमाणात्पुनश्चोक्तवचनं नाम द्वितीयं प्रकरम् । २१

अहो जनसमूहेऽपि न हेतुं पश्यतो मम ।

अरक्षमिव संवृत्तं ह रतिं करवाव्यहम् ॥२१॥

नाहं देहो न मे देहो जीवो नाहमहं हि चित् ।

अयमेव हि मे बन्ध आसीत् या जीविते स्पृहा ॥२२॥

कार्यं साध्यम् । विविधविधादिकं तु अविद्यावन्तमिव अवि-
ज्ञानं प्रमाद्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

स्वर्गादिभिः किं मे कार्यमिति प्रागुक्तम् । अथ इहलोकेन
अपि मे कार्यं नास्ति इत्याह अहो जनसमूह इति ।

न हेतुं पश्यतो मम अहो इत्याद्यर्थे, जनसमूहेऽपि
अरक्षमिव संवृत्तं सञ्जातम् । तस्मात् अहं भिष्यात्वे ह रतिं
प्रीतिं करवाचि न कापि इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु शरीरस्य अहममताद्यदतया अनुरागविषयत्वादह-
कारस्य अपि अहमताद्यदतया अनुरागविषयत्वात् तत्र स्पृहा
आदित्यागच्छाह नाहम् इति ।

अहं देहो न जडत्वात् न अपि मे देहः, मम निःसङ्गत्वात्,
जीवः अहङ्कारो नाहम् । तस्य कर्तृत्वात् आत्मनः कर्तृत्वात् ।

अहमर्हि त्वमित्यागच्छाह अहं हि चित् इति चित्सकल-
एव अहम् इत्यर्थः ।

कुतश्चाहं विवेकिनामपि जीविते स्पृहा इत्यागच्छाह अय-
मेव हि इति । या जीविते स्पृहा, अयमेव हि मे बन्धः प्राक्
आसीत्, जीवनाद्ये हि पुमान् सुवर्षहरादिकमपि करोतीति
जीवितेऽस्या बन्धः, बन्धहेतुत्वात् इदानीं तु अविद्यामन्दा-
नुभववाञ्छिनो मम अहङ्कारं प्राच्यानुवृत्तवन्धनकये जीवितेऽपि
स्पृहा नास्ति इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अहो भुवनकल्लोलेर्विचित्रैर्द्राक् समुत्थितम् ।

मय्यनन्तमहाभोधो चित्तवाते समुद्यते ॥२३॥

मय्यनन्तमहाभोधो चित्तवाते प्रशाम्यति ।

अभास्यात् जीववणिजो जगत्पोतो विनश्यतः ॥२४॥

मय्यनन्तमहाभोधावाञ्छर्यं जीववोचयः ।

उद्यन्ति त्रन्ति खेलन्ति प्रविशन्ति स्वभावतः ॥२५॥

अथ स्वस्य सर्वाधिष्ठानत्वं पश्यन्नाह अहो इति ।

अहो आश्चर्यं अनन्तमहाभोधो मयि, चित्तवाते समुद्यते समुत्पद्ये सति विचित्रैः नानाविधैः भुवनकल्लोलेः भुवनरूपे-
स्तरङ्गैः द्राक् अत्यर्थं समुत्थितम् उदयो लब्धः यथा वारिधे-
स्तरङ्गास्तथा मत्तो भुवनानि वस्तुतो न भिन्नानि इत्यर्थः ॥२३॥

अनन्तमहाभोधो सर्वव्यापकचित्समुद्रे मयि चित्तवाते
सङ्कल्पविकल्पकशालिनि मनोमासते प्रशाम्यति सति अङ्कल्या-
टिरङ्गिते सति जीववणिजो जीवात्मलक्षणस्य वाचिज्यस्य
कर्तुः अभास्यात् प्रारब्धकृपात् जगत्पोतः शरीरादिनीचा-
समूहः विनाशवान् भवति इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथ बाधितानुवृत्त्या स्वस्मिन् सर्वजीवव्यवहारं पश्यन्नाह
मयि इति ।

आश्चर्यं, निष्क्रिये निर्विकारे मयि अनन्तमहाभोधो जीवा
एव वोचयः तरङ्गाः उद्यन्ति अभिव्यक्ता भवन्तीव मयिः पर-
स्परं त्रन्ति ताडयन्ति इव मनुष्यावाध्यासात् अन्ये च मिथः

आद्येपहारोपदेशवर्चनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । २३

यद्यपि यत् प्रति आद्येपहारोपदेशकं नाम द्वितीयं प्रकरणम् ।

अविनाशिनमात्मानमेकं विज्ञाय तत्त्वतः ।

तवात्मज्ञस्य धीरस्य व्ययमर्थार्जने रतिः ॥१॥

अस्मिन् इव मित्रभावाध्यासात्, अविद्याकामकर्मक्षये सति
य मयि विद्यन्ति इव कस्यात् स्वभावतः अविद्याकामकर्म-
स्वभाववशात् उत्पत्त्यादिकं प्राप्नुवन्ति, स्वभावतः स्वस्य चिद-
पक्षे अग्ररूपेण स्वभावतः तत्रैव प्रविशन्ति घटाकाशादय इव
महाकाश इति विवेकः ॥ २५ ॥

द्वितीयेऽस्मिन् प्रकरणे शिष्येणानुभवस्थितिः ।

निवेदिता गुरोस्तुष्टे ब्रह्मार्थपुरःसरा ॥

इति शिष्यात्ममात्मानुभवोक्तानुपपत्तिर्विज्ञानं नाम

द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम् ।

शिष्यानुभवपौष्ट्ये ज्ञानेऽपि कदाचिद्वशात् ।

तद्विज्ञानपरीक्षां शिष्यमाह गुरुः पुनः ॥

विज्ञानानुभवमपि अशिष्यं व्यवहारयितुं दृष्ट्वा तद्विज्ञान-
परीक्षां तदावहारे स्थितिमाश्रित्य आत्मानुभवमाश्रित्यै
स्थितिमुपदिशति अविनाशिनम् इति ।

हे शिष्य ! अविनाशिनं निविकल्पं त्रैकालिकसत्ताशालिनं
काकतो व्यवच्छेदशून्यम् आत्मानं देयती व्यवच्छेदशून्यम् एकं
यस्तुनो व्यवच्छेदशून्यम्, चित्सवरूपं विज्ञाय निदिध्यास्य
तत्त्वतः आत्मज्ञस्य यतएव धीरस्य तव धर्माज्जने व्यवहारि-
कार्यसंबन्धे कथं रतिः प्रीतिर्लभ्यते इति आद्येपः ॥ १ ॥

आत्माज्ञानादहो प्रीतिर्विषयभ्रमगोचरे ।

शुक्तेरज्ञानतो लोभो यथा रजतविभ्रमे ॥२॥

विश्वं स्फुरति यद्वेदं तरङ्गा इव सागरे ।

सोऽहमस्मीति विज्ञाय किं दीन इव धावसि ॥३॥

ननु ज्ञाने सति विषयसंग्रहः कथमनुपपन्न इत्याशङ्क्य
विषयप्रीतेः आत्माज्ञानमूलत्वं सदृष्टान्तं सोपपत्तिकमाह
आत्माज्ञानात् इति ।

अहो इति सम्बोधने । हे शिष्य ! विषयभ्रमगोचरे विषये
या प्रीतिः सा आत्माज्ञानात् एव भवति न तु ज्ञानात् तद्वति-
रिक्तविषयाणां बाधादिति भावः ।

अत्र लोकाप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह शुक्तेः इति । यथा रजत-
विभ्रमे सति शुक्तेरज्ञानतो लोभः पामराणामपि अनुभव-
साक्षिक इत्यर्थः । “विषयभ्रमगोचर” इत्यत्र विशिष्टस्यापि पूर्वं
निपातः “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” इत्यत्र बहुलप्रकृत्यादाम्-
ब्रह्मवत् आत्माज्ञानात् इति घटं विषयविभ्रमगोचर इत्यनेनापि
सम्बध्यते ॥ २ ॥

अज्ञानमूला विषयप्रीतिरिति प्रागुक्तम्, अथ सर्वाधस्ता-
विष्टानतया आत्मनि ज्ञाते सति विषयेषु पुनः न प्रीतिः सम्भ-
वते इत्याह विश्वं स्फुरति इति ।

सागरे तरङ्गा इव यथा पृथक् सत्तारङ्गितास्तद्वत् यत्र
इदं विश्वं पृथक्सत्तारङ्गितं स्फुरति सः तत्पदार्थो अह-
मस्मीति विज्ञाय साक्षात्कृत्य दीन इव ममेदं भवतु इति
व्याकुल इव किं धावसि कथं धावसि इति आशेषः ॥ ३ ॥

आद्येपहारीपदेप्रवर्धनं नाम द्वितीयं प्रकरणम् । १३

शुत्वापि शुद्धचैतन्यमात्मानमतिमुन्दरम् ।
उपस्थेऽत्यन्तसंसक्तो मालिन्यमधिगच्छति ॥४॥
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
मुनेर्जानत आश्चर्यं ममत्वमनुवर्त्तते ॥५॥
प्रास्थितः परमादृतं मोक्षार्थेऽपि व्यवस्थितः ।
आश्चर्यं कामवशगो विक्लवः क्लिबिच्छिद्यया ॥६॥

तदेवं श्रोत्रजयेष ज्ञानिनि शिष्ये दृश्यमानं विषयव्यव-
हारमाश्चिष्य इदानीं सर्वज्ञानेषु विषयव्यवहारं शिष्यपरी-
वाद्यं गुहराक्षिपति शुत्वापि इति ।

शुद्धचैतन्यं शुत्वापि शुद्धमुक्तात् वेदान्तवाक्यतः साक्षात्-
कत्वापि उपस्थे समीपस्थे विषये अत्यन्तसंसक्तः सन् प्राक्कृतः
कथं मालिन्यं मोक्षम्, अधिगच्छति प्राप्नोति अथ प्रकरणव्य-
शिश्वजिज्ञासार्थमाद्येपमुद्रयेव प्रकृतत्वात् यत्र आद्येपवाचकं
पदं न दृश्यते तत्र तत् अन्वयवर्त्तमानम् ॥ ४ ॥

पुनरपि आश्चर्यमुद्रया आक्षिपति सर्वभूतेषु इति ।

सर्वभूतेषु ब्रह्मादिक्मावराण्येषु आत्मानम् अधिष्ठानभूतं
जानतः सर्वभूतानि च आत्मनि रज्जो मुक्तावदध्वस्थानि
जानतो मुनेः विषयेषु ममत्वमनुवर्त्तते इति आश्चर्यम् अह-
म्भाव्यं न हि शक्तिव्यायामध्वस्थं रजतम् इति जानतस्तत्र
ममत्वं सञ्चरति इति भावः ॥ ५ ॥

प्रास्थित इति । परमं सज्जातीयविजातीयकान्तभेद-
शून्यम् अद्वैतम् प्रास्थितः साक्षात् अनुभवन्, तदा मोक्ष-
सद्वयोर्द्वयं सच्चिदानन्दान्ता तत्र व्यवस्थितः तटेकप्रवचो-

उद्धृतं ज्ञानदुर्मित्रं सवधार्थंतिदुर्वलः ।

आश्चर्य्यं काममाकाङ्क्षेत् काकमन्तमनुश्रितः ॥७॥

इहामुत्र विरक्तस्य नित्यानित्यविवेकिनः ।

आश्चर्य्यं मोक्षकामस्य मोक्षादेव विभीषिका ॥८॥

धीरस्तु भोज्यमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सर्वदा ।

आत्मानं केवलं पश्यन् न तुष्यति न कुप्यति ॥९॥

ऽपि कामवशगः सन्, केलिशिषया नानाक्रोडभ्यासेन विक्रान्तो दृश्यते इति आश्चर्य्यम् ॥ ६ ॥

उद्धृतम् इति । उद्धृतं कामं ज्ञानदुर्मित्रं ज्ञानस्य अत्यन्त-
वैरिणम् अवधार्य्य निश्चित्यापि अतिदुर्लभः प्रतिशयेन बलशून्य
इव ज्ञानी, कामं विषयम्, आकाङ्क्षेत् कामं वाञ्छति, इदम्
आश्चर्य्यम्, क्रोडशः अन्तः कालमनु समीपे श्रितः, न हि
समीपवर्तिनि अन्तकाले सति विवेकिनो विषयतया
युक्तेति भावः ॥ ७ ॥

इहामुत्र विरक्तस्य इति । ऐहिकामुष्मिकभोगविरक्तस्य
नित्यम् आत्मतत्त्वम् अनित्यं शरीरादिकम्, तद्विवेकिनः,
मोक्षः नाश्नानन्दस्तत्र कामोऽन्तःकरणं यस्य एवंविधस्य
ज्ञानिनोऽपि मोक्षात् एव अनद्वैततनुधनवियोगात् एव,
विभीषिका भयं दृश्यते इति आश्चर्य्यम् । न हि स्वप्नदृष्टतनु-
धननाशेऽपि जायतां भयं कापि दृष्टम् इति भावः ॥ ८ ॥

एवमाद्येषमुद्भया पूर्वमुक्तम् । अथ ज्ञानिनस्तोषरोषो अनु-
श्रितौ इति कथ्यतो निरूपयति धीर इति ।

धीरो ज्ञानी लोकेर्विप्रदान् भोज्यमानोऽपि तथा निन्दा-

चेष्टमानं शरीरं खं पश्यत्वन्यशरीरवत् ।
 संस्तवे चापि निन्दायां कथं क्षुभेत् महाशयः ॥ १० ॥
 मायामात्रमिदं विश्वं पश्यन् विगतकोतुकः ।
 अपि सन्निहिते सत्त्वौ कथं व्यसति धीरधीः ॥ ११ ॥
 निःस्पृहं मानसं यस्य नैराश्येऽपि महात्मनः ।
 तस्यात्मज्ञानदृष्टस्य तुलना कीन आयते ॥ १२ ॥

दिना पोष्यमानोऽपि सर्वदा आत्मानम् केवलं सुखदुःख-
 भोगादिरहितं पश्यन् न तुष्यति न कुप्यति । तोषरोप-
 हेतूनां केवलात्मनि समश्चयज्ञानात् इति भावः ॥ ८ ॥

किञ्च तोषरोपहेतूनां स्तुतिनिन्दादीनां शरीरधर्मत्वात्
 शरीरस्य च आत्मभित्तत्वेनानुसन्धानात्, कथं ज्ञानिनस्तोष-
 रोषो इत्याह चेष्टमानम् इति । खं शरीरम् आत्मभित्त-
 चेष्टाक्षयत्वात् अन्यशरीरवत् इति यः पश्यति स महाशयः
 संस्तवे स्तुतौ चापि च निन्दायां कथं क्षुभेत् कथं तोषरोप-
 कृपां विक्रियां व्रजेत् इति पाद्येपः ॥ १० ॥

मार्कमारकयोरनित्यत्वानुसन्धानात् सन्निहितेऽपि सत्त्वौ
 ज्ञानिनः त्रासः कथमित्याह मायामात्रम् इति ।

इदं दृश्यमानम्, विश्वं मार्कमारकादिकृपं समग्रं माया-
 मात्रम् असद्रूपं पश्यन् अतएव कुत इदं शरीरादिकं वायते,
 कुत विक्रयं याति एवं कृपकोतुकरहितस्यापि धीरधीः धीरा
 सज्जकृपात् अथवा धीरस्य सः, सन्निहिते सत्त्वौ सति अपि
 कथं व्यसति इति पाद्येपः ॥ ११ ॥

सर्वेषामाद्येषां समर्थनायै ज्ञानिनो निदयमत्रमाह

स्वभावादेव जानानो दृश्यमेतन्न किञ्चन ।

इदं याद्वमिदं त्वज्यं स किं पश्यति धीरधीः ॥ १३ ॥

अन्तस्थस्तकषायस्य निर्द्वन्द्वस्य निराश्रयः ।

यदृच्छयागतो भोगो न दुःखाय न तुष्टये ॥ १४ ॥

अथ शिष्यप्रोक्तानुभवोक्तासनामकं चतुर्थं

प्रकरणं प्रारभ्यते ।

हन्तात्मज्ञस्य धीरस्य खेलतो भोगलीलया ।

न हि संसारवाहीकैर्मूढैः सह समानता ॥ १ ॥

निःस्पृहम् इति । यस्य नेराश्र्ये मोक्षे अपि मानसं निःस्पृहम्
तस्य आत्मज्ञानवृत्तस्य ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानतः समाससर्गमनो-
रयस्य केन समं तुलना जायते न केनापि इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ज्ञानिनः ज्ञानोपादानादिष्ववधारमाश्रयति स्वभावात्
एव इति । प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिकारजतवत् इत्य-
नुमानात् एतत् दृश्यं न किञ्चन, न सच्चापि असदिति जानानो
निश्चयवान् यो धीरधीः, स इदं याद्वमिदं त्वज्यम् इति कथं
पश्यति इति आशेषः ॥ १३ ॥

अत्र हेतुमाह अन्तस्थस्तकषायस्य इति । अन्तःकरणत्वात्
त्वक्ताः कषायाः विषयवासना येन तस्य निर्द्वन्द्वस्य शीतो-
ष्णादिसमचित्तस्य अतएव निराश्रयः विषयवासनाविहीनस्य
यदृच्छया देवकीनात् ज्ञानतः प्राप्तो भोगः भुञ्जमानो विषयो
दुःखाय न भवति तुष्टये च न भवति ॥ १४ ॥

आशेषादारेण्यदेशकं नाम तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ।

शिवप्रोक्तानुभवोक्तानुवर्तनं नाम चतुर्थं प्रकरणम् । २८

यत्पदं प्रेक्ष्यो दीनाः भक्ताद्याः सर्वदेवताः ।

अहो तत्र स्थितो योगी न हर्षमुपगच्छति ॥ २ ॥

गुरुष्वेवमुपाक्षिप्तः शिवो ज्ञानद्वन्द्वमनु ।

ज्ञानिन्यशेषचेष्टानां स्पष्टमाचष्ट सत्त्वम् ॥

एवं तावद्दृष्ट्वा परीक्षार्थमाक्षिप्तः शिवः प्रारब्धवशात्
बाधितानुहत्वा ज्ञानिन्यपि सर्वव्यवहाराणाम् उपपत्तिम्
आत्मज्ञानोक्तानुवर्तनात् एव आह बह्विभिः श्लोकैः इत्य इति ।

इत्य इति आत्मज्ञानोक्तानुवर्तने हर्षं, हे गुरो ! आत्मज्ञान
सर्वाधिष्ठानतया स्वात्मानं जानतः अतएव धीरस्य विषयेः
अविक्षिप्तचित्तस्य, भोगस्वीकृत्या विषयभोगादिरूपया स्वीकृत्या
स्वीकृत्या प्रारब्धवशात् प्रवृत्तया, श्लेषतः स्वीकृतः, संसार-
वाह्योः संसारवृत्तिपथभिः मूढैः देहाद्यात्मवेदिभिः सह
न हि समानता नैव तुल्यत्वम् तदुक्तं भगवता “तत्सर्वित्तु
महाबाहो गुणकर्मविभागयोः, गुणा गुणेषु वर्तन्त इति सत्त्वा
न संजते ॥ १ ॥

ननु संसारव्यवहारस्यो ज्ञानी, कथं न संसारितुल्य इत्या
शङ्क्य हर्षादिरहितत्वात् तस्य वैकल्पिकमाह यत्पदम् इति

अहो इति सम्बोधनं । हे गुरो ! यदा अहो आचार्यं
भक्ताद्याः सर्वदेवताः अपि, यत्पदं प्रेक्ष्यः यत्पदं प्राप्नु-
मिच्छन्तो दीनाः तदप्राप्तिः शोच्य वर्तन्तो तत्र सचिदा-
नन्दाख्ये पदे स्थितः तत्त्वम्यदार्थव्यज्ञानात् तत्र वर्तमानो
योगी सत्त्वसाक्षात्कारो विषयभोगात् न हर्षं प्राप्नोति नापि
तदपवनात् उद्विग्नो भवति इत्यर्थः ॥ २ ॥

तज्ज्ञस्य पुण्यपापाभ्यां स्वर्गो ज्ञानेन जायते ।

न आकाशस्य धूमेन दृश्यमानापि सङ्गतिः ॥३॥

आत्मैवेदं जगत्सर्वं ज्ञातं येन महात्मना ।

यदृच्छया वर्त्तमानं तं निषेद्धुं क्षमेत कः ॥४॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ते भूतयामे चतुर्विधे ।

विज्ञस्यैव हि सामर्थ्यमिच्छानिच्छाविवर्जने ॥५॥

तत्त्वज्ञस्य विध्वजिह्वरत्नं वक्तुं पुण्याद्यसंस्पर्शमाह तज्-
ज्ञस्य इति । तत्त्वम्यदार्येणाभिज्ञस्य पुण्यपापाभ्यां सह अन्तः-
करणधर्माणां स्पर्शः सम्बन्धो न जायते “ज्ञानाग्निः सर्व-
कर्माणि भस्मसात् कुर्वते तथा” इति स्मृतेः ।

अत्र दृष्टान्तमाह न हि इति, यथा हि आकाशस्य धूमेन
सह दृश्यमानापि सङ्गतिः नास्ति । तथा आत्मज्ञस्य पुण्या-
दिसङ्गतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु कर्मणि कृते कथं न पुण्यादिसंस्पर्श इत्याशङ्क्य ज्ञानिनो
विधिनिषेधानियम्यत्वमाह आत्मैव इति ।

येन महात्मना एदं दृश्यमानं सर्वं जगत्, आत्मैव इति
ज्ञातं तं ज्ञानिनं यदृच्छया प्रारब्धवशात् एव वर्त्तमानं को वचः-
कलापो निषेद्धं प्रवर्त्तयितुं वा क्षमेत समर्थो भवेत् न कोऽपि
इत्यर्थः । तदुक्तं शारीरकभाष्ये “अविद्यावद्विषयो वेदः इति ।
“प्रबोधनीय एवाद्यो सुप्तो राजीव बन्दिभिः” इति स्मृतिरपि ॥४॥

ननु ज्ञानिनोऽपि न यदृच्छया प्रवर्त्तन्ते किन्तु इच्छानि-
च्छयोर्निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् इत्याशङ्क्य आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं
इति । यद्यपि ब्रह्माण्यमारब्धं स्तम्बपर्यन्ते इच्छानिच्छा

चात्मानमहं कश्चिज्जानाति जगदीश्वरम् ।

यदेति तत् स कुर्वते न भयं तस्य कुञ्चित् ॥६॥

अथ आचार्योक्तं सवचतुष्टयं नाम पञ्चमं प्रकरणम् ।

न ते सङ्गोऽस्ति केनापि किं शुद्धस्थानमिच्छसि ।

सङ्घातविलयं कुर्वन्नेवमेव सर्वं ब्रज ॥१॥

विवर्जयितुमशक्ते तथापि विश्वस्येव दृष्ट्वा देवनिवर्त्तने सामर्थ्यं-
मतो यदृष्ट्वा प्रवर्त्तमानो ज्ञानी न विधिनिषेधनियम्य
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अद्वैतज्ञानेन द्वितीयस्य बाधितत्वात् ज्ञानिनां भयहेतुः
कोऽपि नास्ति इत्युपसंहरति चात्मानम् इति ।

कश्चित् सङ्गोऽपि एव एव जगदीश्वरं तत्पदार्थम् चात्मानम्
त्वम्यदार्थम् अहम् अभिमतया जानाति स यदेति प्रारम्भ-
वशात् बाधितानुष्ठाना इदं कर्त्तव्यमिति मन्यते तत् करोति
एवं कुर्वतः तस्य कुञ्चित् इह वा अमुक वा भयं न अस्ति
भयहेतोः अद्वैतज्ञानबाधितत्वात् इति भावः ॥ ६ ॥

इति शिष्यप्रोक्तानुभवोक्तासवट्कं नाम चतुर्थं

प्रकरणं समाप्तम् ।

एवमुक्तासवट्केन शिष्योऽपि परीक्षितः ।

गुह्यं द्योपदेशार्थं सवयोगमवाप्नोत् ॥

एवमुक्तासवट्केन शिष्यो परीक्षितः सति पुनर्हं द्योप-
देशार्थमाचार्योऽयमपदिशति । श्रीकृष्णतटीयः न ते ॥ ३॥

उदेति भवतो विश्वं वारिधेरिव बुद्बुदः ।

इति ज्ञात्वैकमात्मानमेवमेव लयं ब्रज ॥२॥

प्रत्यक्षमप्यवस्तुत्वाद्विश्वं नास्त्यमले त्वयि ।

रज्जुसर्प इव व्यक्तमेवमेव लयं ब्रज ॥३॥

समदुःखमुखः पूर्ण आशानैराश्रययोः समः ।

समजीवितमृत्युः सन्नेवमेव लयं ब्रज ॥४॥

हे शिष्य ! शुद्धबुद्धस्वभावस्य तव केनापि देहगेहादिनाङ्ग-
हारममकाराद्यदेन न सङ्कोऽस्ति, अतः शुद्धः असङ्गस्त्वम्,
किं त्यक्तुं किमुपादातुं च इच्छसि तस्मात् सङ्गातस्य देहस्य
विलयं कुर्वन् अङ्गं देहीति निरसनं कुर्वन् । देहादिनिरसन-
रूपम् एव लयं ब्रज ॥ १ ॥

उदेति इति । हे शिष्य ! भवतः सकाशात् विश्वम् उदेति
भवदभिव्यमेव, यथा वारिधेः सकाशात् बुद्बुदो वारिधेरभिव्य
एव उदेति, इति एवमकारेण एकं सजातीयोदिभेदरहितम्
आत्मानं ज्ञात्वा एवमेव एकात्मज्ञानमेव लयं ब्रज ॥ २ ॥

ननु प्रत्यक्षतो भिन्नतया हारसर्पादिभेदे प्रतीयमाने लयं
हारादिविषय इत्यत्राह प्रत्यक्षम् इति ।

प्रत्यक्षमपि अङ्गं दृष्टं विश्वम् असङ्गे त्वयि नास्ति, एव
अवस्तुत्वात् रज्जुसुकाङ्गत्वात् तस्मात् एवमेव लयं ब्रज । द्वितीयस्य
हेयोपादेयस्यैव आभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

समदुःखमुख इति । पूर्ण आत्मानन्दपूर्णस्वमत एव देह-
कमादुद्भूतयोः सुखदुःखयोः समः आशानैराश्रययोः समः ।

अथ शिष्योक्तमुत्तरचतुष्टयं नाम षष्ठं प्रकरणम् ।

आकाशवदनन्तोऽहं घटवत् प्राकृतं जगत् ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्वागो न यज्ञो लयः ॥१॥

तथा जीविते सत्त्वो वा समः निर्विकारः सुखदुःखादीनाम-
नात्मधर्माणां तुल्यत्वानुभवान्नात् त्वं सुखदुःखादिषु समः,
नष्टदृष्टिरूपं त्वयं ब्रज इत्यर्थः ॥

इति आचार्योक्तं त्वयश्चतुष्टयं नाम षष्ठम्
प्रकरणं समाप्तम् ।

गुरुत्वेन परीक्षार्थमुपदिष्टे तथै नति ।

पूर्वात्मनो जयादीनां शिष्योऽनन्तवमवर्णीत् ॥

तदेवं गुरुत्वा अत्यन्तपरीक्षार्थं त्वययोगे समुपदिष्टे सति
जयाद्यभावोपपादकमात्मज्ञानमनुबन्धेन शिष्यः पूर्वात्मनो
जयाद्यमन्तवमाह चतुर्भिः श्लोकैः आकाशवत् इति ।

अहम् आत्मा आकाशवत् अनन्तः । ननु अनन्तस्यात्मनो
देहादिनिवासः कथमित्यत आह घटवत् इति । प्राकृतं
प्रकृतिकाये जगत् देहादिकं घटवत् यथा घट आकाशश्च
अनन्तदेवो निवासस्थानं च तथा आत्मनो देहादिरिव-
देवावच्छेदक एव श्लोक इव घटादिरित्यर्थः ।

अत्र ब्रमाद्यमाह इति इति । इति एवं वेदान्तसिद्धं ज्ञानम्
अनुभवकपक्षेण ब्रमाद्यमती न अन्तवमावच्छेदक्यः ।

तथा इति तथा इति आत्मनोऽनन्तत्वे इति इत्यत्र
आत्मनः स्वाधो अहम् अहः च न अन्तवति । परिच्छिन्नत्वेन
घटादेवमानादिदर्शनात् इत्यर्थः ॥ १ ॥

महोदधिरिवाहं स प्रपञ्चो वीचिसन्निभः ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥ २ ॥

अहं स शुक्तिसङ्काशो रूप्यवद्विश्वकल्पना ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥ ३ ॥

अहं वा सर्वभूतेषु सर्वभूतान्यथो मयि ।

इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥ ४ ॥

अथ अनुभवपञ्चकं नाम सप्तमं प्रकरणं प्रारभ्यते ।

मय्यनन्तमहाम्भोधौ विश्वपोत इतस्ततः ।

भ्रमति स्वान्तवातेन न ममास्त्यसहिष्णुता ॥ १ ॥

घटाकायदृष्टान्ते देहात्मनोर्भेदग्रहा स्यात् इति अपरि-
तोषात् आह महोदधिः इति ।

महोदधिः इति स्पष्टम् ॥ २ ॥

समुद्रशीविहृष्टान्ते देहात्मनोर्विकारविकारिग्रहा स्यात्
इति अपरितोषात् आह अहं सः इति ।

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

शुक्तिसङ्काशोऽपि आत्मनि परिच्छिन्नत्वग्रहा स्यात् तद-
व्यावृत्त्यर्थमाह अहम् इति । अहं वा अहमेव सर्वभूतेषु
प्रकृतिप्राकृतिकेषु सत्तात्पार्थ्यादिप्रदत्तेनास्ति अथ अतो हेतोः
सर्वभूतानि अविद्यानभूते मयि वर्तन्ते इति ज्ञानं वेदान्त-
सिद्धम् । तथा सति आत्मनस्त्वानादिकं न सञ्चयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति शिष्यप्रीतिसुत्तरचतुष्कं नाम षष्ठं

प्रकरणं समाप्तम् ।

मय्यनन्तमहाभोधी जगद्बीचिः स्वभावतः ।

उदेतु वास्तमायातु न मे हृदिर्न च चतिः ॥ २ ॥

मय्यनन्तमहाभोधी विश्वं नाम विकल्पना ।

अतिशान्तो निराकार एतदेवाहमास्थितः ॥ ३ ॥

लययोगानुष्ठाने व्यवहारं निरङ्कुशम् ।

आयक्ष्य शिष्यः स्त्रीज्ञानादमवीदगुरुमुत्तरम् ॥

ननु लययोगाभावे संसारविषयेषां निरङ्कुशप्रसरः स्यात्
इत्याशङ्क्य तस्य अनिष्टत्वाभावमनुभवपञ्चकेनोत्तरमाह शिष्यः ।

मयि इति । हे गुरो ! मयि आत्मनि अनन्ते महासमुद्रे
विष्णाव्यः पीतो नौका स्वान्तवातेन मनःपवनेन इतश्चातो
भ्रमति, यत्र मम असाहस्यता असहनशीलता न अस्ति
समुद्रस्येव नौकापरिभ्रमण इत्यर्थः ॥ १ ॥

जगद्व्यवहारस्यानिष्टत्वाभाव पूर्वमुक्तः । अथ जगदुद-
यापमयोरपि नानिष्टतेत्याह मयि इति ।

आत्मनि अनन्ते विनाशरहिते महति व्यापके अभोधी
समुद्रे जगदाख्या बीचिः स्वभावतः दृश्यत्वादिसंभावात् उदेतु
वा परम् अस्तमायातु मम तदुदये हृदिर्न अस्ति व्यापकत्वात्
तदपगमे च चतिर्न अस्ति अनन्तत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

पूर्वं दृष्टान्तेन स्वात्मनः जगद्विकार इति भ्रमपरिणामित्वं
ज्ञात् तद्वारणाहंमाह मयि इति ।

अत्र अनन्तमहाभोधी नाम प्रसिद्धं विश्वं कथ्यते । भ्रम-
मयमेव न तु तात्त्विकम् । अन्तःकरणत्वात् चक्षुः अतिशान्तः
प्रपञ्चोपपन्नवरहितः ।

नात्मा भावेषु नो भावस्तद्वानन्ते निरञ्जने ।

इत्यसक्तोऽसृष्टः शान्त एतदेवाहमास्थितः ॥४॥

अहो चिन्मात्रमेवाहमिन्द्रजालोपमं जगत् ।

अतो मम कथं कुत्र द्वयोपादेयकल्पना ॥५॥

अथ गुरुप्रोक्तं बन्धमोक्षव्यवस्थाचतुष्कं नाम अष्टमं प्रकरणं
प्रारभ्यते ।

तदा बन्धो यदा चित्तं किञ्चिद्वाञ्छति शोचति ।

किञ्चिन्मुञ्चति गृह्णाति किञ्चिद्बुध्यति कुप्यति ॥१॥

अत्र हेतुमाह निराकार इति । एतत् आत्मज्ञानम् एव,
अहमास्थितः आश्रितो, न तु लययोगम् । तस्य पूर्वमेव दूषि-
तत्वात् ॥ १ ॥

अतिशान्तत्वमेव स्पष्टयति नात्मा इति । आत्मा भावेषु
देहादिषु, आधेयतया न अस्ति, व्यापकत्वात्, भावो देहादिः,
तत्र आत्मनि, नास्ति, अनन्ते निरञ्जने सति, इति कारणत्वात्,
अहम् असक्तः संसर्गरहितः, अतएव असृष्टः इच्छादिधर्मा-
संश्लिष्टोऽत एव शान्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इच्छादिरहितत्वे हेतुन्तरमपि पाह अहो इति । अहो
इति आश्चर्यरूपं अलौकिकम् चिन्मात्रं चेतन्यमात्रम्,
एवाहम्, जगत् सर्वं प्रपञ्चजातम् । इन्द्रजालोपमं दर्शन-
कालोऽपि पृथक् सत्तारहितम्, अपर विध्यप्य पृथक् सत्ता-
रहितत्वात्, मम कुत्र वस्तुनि, कथं केन प्रकारेण, द्वयोपा-
देयबुद्धिः ज्ञात् न कुत्रापि इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति अष्टमं प्रकरणं समाप्तम् ।

गुह्यमोक्षं बन्धमोक्षवतुष्वं नाम चट्ठमं प्रकरणम् । १७

तदा बन्धो यदा चित्तं क्लिष्टिहायकति शोचति ।
क्लिष्टिमुच्यति गृह्णाति क्लिष्टिदृष्यति कुप्यति ॥ १ ॥
तदा मुक्तिर्यदा चित्तं न बाण्कति न शोचति ॥
न मुच्यति न गृह्णाति न दृष्यति न कुप्यति ॥ २ ॥
तदा बन्धो यदा चित्तं सक्तं काखपि दृष्टिषु ।
तदा मोक्षो यदा चित्तमसक्तं सर्वदृष्टिषु ॥ ३ ॥
यदा नाहं तदा मोक्षो यदाहं बन्धनं तदा ।
मत्वेति हेतुया क्लिष्टित् मा गृह्णात् विमुच्य मा ॥ ४ ॥

इत्थं परीक्षितज्ञानं शिष्यमेवामिनन्दितम् ।

गुह्यबन्धन मोक्षस्य व्यवस्थां सम्यगगमयीत् ॥

तदेवं चट्ठमिः प्रकरणैः, क्लिष्टिचं सम्यक् परीक्ष्य, बन्ध-
मोक्षव्यवस्थानिरूपणव्याजेन गुह्यः, क्लिष्टिचानुभवमभिनन्दति,
वतुर्भिः श्लोकैः तदा इति ।

हे शिष्य ! “यतो मम कार्यं कुत हेयोपादेयकल्पना”
इत्यन्तं यत्नयोगं तत् तथैव, यतः चित्तं यदा विषय-
वाण्कादिविचारवत् भवति, तदा एव जीवस्य बन्ध इत्यर्थः ॥ १ ॥

तदा मुक्तिः इति ।

यदा चित्तं वाण्कादिविचारातीतं तदा मुक्तिः इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदेवं पृथक् बन्धमोक्षौ उच्यौ । अथ समुच्चयेन बन्धमोक्षौ
योगे तदा बन्ध इति ।

यदा चित्तं काखपि यनामदृष्टिषु संयतं तदा बन्धः
यदा चित्तं सर्वाहं अपि विषयदृष्टिषु संयतं न भवति तदा
मोक्ष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ निर्वेदाष्टकं नाम नवमं

कृताकृते च हन्तानि कदा शान्तानि कस्य . . .

एवं ज्ञात्वेह निर्वेदाह्वय त्यागपरोऽव्रतो ॥ १ ॥

कस्यापि तात ! धन्यस्य लोकचैष्टावलोकनात् ।

जीवितेच्छा बुभुक्षा च बुभुक्षोपशमं गताः ॥ २ ॥

यस्तु वा बाधितानुवृत्त्या दग्धपटोपमाना सर्वापि विषयदृष्टिर्वन्धहेतुस्तानिहन्तो मोक्ष इति पूर्वमुक्तम् । तथापि अहङ्कारनिवृत्तौ मोक्षस्तदनिवृत्तौ बन्ध इति वदन्नेव शिष्योक्त-
मर्थमभिनिन्दितुमनुवदति यदा नाहम् इति । यदाहम् इत्येवं-
रूपोऽहङ्काराध्यासोऽनर्थमूलभूतो निवर्त्तते तदा मोक्षः, यदा
च सोऽनुवर्त्तते तदा बन्धनम् इति ज्ञात्वा, हेतुया अनायासेन
एव हानोपादानादिक्रियाशामकर्त्ता त्वमसि, अकर्त्तात्मज्ञानेन
कर्त्तृत्वाभिमानो निवर्त्तते इति भावः ॥ ४ ॥

इति गुरुषोक्तं बन्धमोक्षचतुष्कं नाम अष्टमं प्रकरणं समाप्तम् ।

शिष्योक्तानुभवस्यैव दार्ढ्यायं गुरुषोच्यते ।

निर्वेदः अष्टमष्टाभिरिच्छादित्वर्जनात्मकः ॥ १ ॥

“मत्वेति हेतुया किञ्चिन्ना गृहाण” इति यदुक्तम्, तत्र
किं हारमित्यपेक्षायाम्, गुरुः अनुमोदनमुद्रया वेराभ्याष्टक-
माह कृता कृते इति । कृताकृते इदं कर्त्तव्यमिदमकर्त्तव्यमिति
अभिनिवेशो, हन्तानि सुखदुःखादीनि, कस्य, कदा वा शान्तानि
निवृत्तानि, अपि तु न कस्यापि कदापि शान्तानि इत्यर्थः,
एवं ज्ञात्वा, इह कृताकृतादियु, निर्वेदात् अभिनिवेशादिपरि-
त्यागादेव त्यागपरो भव । कौटुम्बिकस्य च त्रतो नास्ति व्रतं
कुत्रापि चाप्यहो यस्य सः ॥ १ ॥

अनित्यं सर्वमेवेदं तापवितयदूषितम् ।

असारं निन्दितं ईशमिति निश्चितं श्राम्यति ॥३॥

कोऽसौ यासो वयः किं वा यत्र इन्द्रानि नो नृचाम्
तान्पुपेक्ष्य यथाप्राप्तवर्त्ती सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४॥

चित्तधर्मत्वाग्रूपो निर्वेदस्तु कस्मचित् एव स्यात् न तु सर्वस्य इत्याह कस्यापि इति । हे तात शिष्य ! मय्येव मध्ये कस्मचित् एव धर्मस्य उत्पत्तिविनाशरूपलोकवेष्टावलोकनात् जीवितेच्छा-भोगेच्छाप्रानेच्छादयः उपशमं गताः । इदं तु तादृशं निर्वेदसम्यग्निश्चयमभिनन्दितुमेव उच्यते, न तु उपदिश्यते इति प्राप्नुक्तमेव ॥ २ ॥

ननु ज्ञानिनां सर्वत्र इच्छोपशमः किं हेतुक इति शतं पाह्य अनित्यम् इति । इदं दृश्यमानं सर्वप्रपञ्चजातम् अनित्यं चेतस्येऽध्यस्तम् तथा पृथक् सत्त्वेन स्पृष्टमात्रं सत् पाञ्चान्निष्ठादिदेविकादिभौतिकतापन्नवदूषितम्, यतएव असारं तुच्छम् असत् एव ईयं पृथक्सत्तया नैव चादरणीयम् इति निश्चितं ज्ञानो श्राम्यति कुत्रापि इच्छा न कुर्वते ॥ ३ ॥

इन्द्रानामारब्धकर्मवशात् अवश्याविज्ञात् तत्र इच्छा-निष्ठे विहाय यथा प्राप्तमोक्षो मुक्तिम् अवाप्नुयात् इत्याह कोऽसौ इति । यत्र कृषां इन्द्रानि पुच्छदुःखादीनि न सन्ति, यतो वाः काशः, वा वा वात्यादिवहोसक्त्या शरीरावका, अपि तु न कापोति विचार्य तानि इन्द्रानि उपेक्ष्य तत्र इच्छामञ्ज्वा यथाप्राप्तेष्टानासक्ततया वर्त्ती किञ्चि मुक्तिम् अवाप्नुयात् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

नाना मतं महर्षीणां साधूनां योगिनां तथा ।
 दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नः को न शान्भवति मानवः ॥५॥
 कृत्वा मूर्तिपरिज्ञानं चैतन्यस्य न किं गुरुः ।
 निर्वेदसमतायुक्त्या यस्तारयति संसृतेः ॥ ६ ॥
 पश्य भूतविकारांस्त्वं भूतमात्रात् यथार्थतः ।
 तत्त्वज्ञात् बन्धनिर्मुक्तः स्वरूपस्यो भविष्यसि ॥७॥

तर्कशास्त्रादिज्ञानेषु निष्ठा न कर्तव्या नानाविधविप्रतिपत्ति-
 प्रसूतात् नापि कर्मसु नापि षष्ठाङ्गयोगादिषु इत्याह नाना-
 मतम् इति । महर्षीणां गौतमजैमिनिप्रवृत्तीनां मतं नानाविधं
 परिच्छिन्नं दृष्ट्वा तर्कशास्त्रादिभ्यो निर्वेदमापन्नः, तथा साधूनां
 कर्मनिष्ठानां मतं नानाविधं केचित् होमपराः केचित् जप-
 पराः केचित् साध्वान्द्रावणादिपराः इति नानाविधं मतं
 दृष्ट्वा कर्मभ्योऽपि निर्वेदमापन्नः केवलमात्रात्तुल्यमाननिष्ठः
 को न शान्भवति कः कुतः न प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ ५ ॥

केवलं ज्ञाननिष्ठानिवाचित्व कर्मादिकं मा कुर्वित्वाह कृत्वा
 इति । निर्वेदसमतायुक्त्या निर्वेदो नाम विषयानासक्तिरुदा-
 यदुमित्रेषु समता सर्वत्र आत्मबुद्धिर्बुद्धिर्नाम सुखमुपाहक-
 स्त्वर्थः, एतैः चैतन्यस्य सच्चिदानन्दस्य मूर्तिपरिज्ञानं स्वरूप-
 वाचात्कारं कृत्वा तदनन्तरं नास्ति कश्चिदुपसर्गस्य च न किं गुरुः
 एवंविधो यः यः संसृतेः सकाशात् आत्मानं तारयति ॥ ६ ॥

चैतन्यस्य स्वरूपज्ञानीपादयमाह पश्य इति । हे मित्र !
 भूतविकारान् देहिन्द्रियादीन् ब्रह्मार्थतः तत्त्वतः भूतमात्रान्

गुरुप्रोक्तमुपयमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणम् । ४१

वासना एव संसार इति सर्वा विमुक्त ताः ।

तस्यागो वासनात्यागात् स्थितिरस्य सदा सदा ॥८॥

अथ गुरुप्रोक्तमुपयमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणं प्रारभ्यते ।

विहाय वैरिणं काममर्थं चानर्थसङ्कुलम् ।

धर्ममप्येतयोर्हेतुं सर्वत्रानादरं कुरु ॥ १ ॥

पश्य न तु पाप्मनरूपान् एव सति त्वं तत् कथात् बन्ध-
निर्मलः शरीरादन्धनिर्मलः सन् शरीरादिविविक्तात्-
स्वरूपस्यो भविष्यसि शरीरादावनात्मतया ज्ञाते सति तत्-
साक्षिभूत आत्मा भटिति सुष्ठेय इति भावः ॥ ७ ॥

ननु एवमात्मनि ज्ञातेऽपि तत्र निहा कथं स्यात् इत्याशङ्क्य
वासनात्यागात् इत्याह वासना इति । वासना विषयवासना
एव संसार इति कारणात् ता वासनास्य विमुक्त वासना-
त्यागात् च पाप्मनिहायां मत्वा तस्य संसारस्य त्याग इत्यर्थः
अथ अधुना वासनात्यागे सति स्थितिरस्य सदा सदा प्रारब्धं
तत्रैव इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति गुरुप्रोक्तं निर्वेदाष्टकं नाम दशमं प्रकरणं समाप्तम् ।

विषयापामभावेऽपि तुष्टिर्निर्वेद ईरितः ।

तस्मिन्नाद्ये च विषये वेदस्य गान्तिरीर्यते ।

विषयेर्विनापि सन्तोषरूपो निर्वेदः प्रागुक्तः । अथ इदानीं
विषयवृत्त्योपशममभिनन्दनमुदया गुरुकटाहरति विहाय इति ।
कामं वैरिणं ज्ञानयन् विहाय तथा अनर्थसङ्कुलम् अर्थं
रक्षणे सद्यै वा अनेकमोक्तदुःखसङ्कुलम् अर्थं विहाय तथा

स्वप्नेन्द्रजालवत् पश्य दिनानि त्रीणि पञ्च वा ।

मित्रक्षेत्रधनागारदारदायादिसम्पदः ॥ २ ॥

यत्र यत्र भवेत् तृष्णा संसारं विद्धि तत्र वै ।

प्रौढवैराग्यमाश्रित्य वीततृष्णः सुखी भव ॥ ३ ॥

तृष्णामात्रात्मको बन्धस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।

भवासंसक्तिमात्रेण प्राप्तितुष्टिर्मुहुर्मुहुः ॥ ४ ॥

एतयोः चनयोः कामार्थयोः हेतुं धर्ममपि विहाय सर्वत्र
त्रिवर्गहेतुकर्मसु अनादरम् उपेक्षां कुरु ॥ १ ॥

ननु मित्रक्षेत्रादिफलकेषु कर्मसु कथमनादर इत्याशङ्क्य
मित्रादीनामनित्यत्वमाह स्वप्न इति । हे मित्र ! मित्रादि-
सम्पदः स्वप्नेन्द्रजालवत् पश्य यतो दिनानि त्रीणि पञ्च वा
स्वायिन्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वत्र अनादरं कुरु इति चनेनोक्तं वैतृष्ण्यं पुनरुक्तं हेतु-
रित्याह यत्र यत्र इति । यत्र यत्र येषु प्रसिद्धेषु विषयेषु तृष्णा
भवेत् । तत्र तत्र तमेव संसारं विद्धि विषयतृष्णाया एव कर्म-
द्वारा संसारहेतुत्वात् । अतः प्रौढवैराग्यं प्राप्तेऽपि अर्थे प्रीत्य-
भावमाख्याय वीततृष्णः अप्राप्तार्थेच्छारहितः सन् न आत्म-
निष्ठया सुखी भव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अमुमेवार्थं भङ्गान्तरेणाह तृष्णामात्रात्मक इति । तृष्णा-
मात्रस्वरूप एव बन्धः, कर्मवासनाद्वारा बन्धहेतुत्वात् तन्नाशः
तृष्णानाश एव मोक्षो निवृत्तिहेतुत्वात् ।

“तन्नाशो मोक्ष” इति अत्र हेतुमाह भव इति । भवतीति
भवो देहादिविषयस्तत्र देहादिविषये सङ्गमात्रमात्रेण मुहु-

त्वमेकचेतनः शुद्धो जडः विश्वमसत्तया ।
 अविद्यापि न किञ्चित्सा का बुभुक्षा तद्यापि ते ॥ ५ ॥
 राज्यं सुताः कलत्राणि शरीराणि सुखानि च ।
 संसक्तस्यापि नष्टानि तव जन्मनि जन्मनि ॥ ६ ॥
 अलमर्थेन कामेन सुकृतेनापि कर्मणा ।
 एभ्यः संसारकान्तारे न विश्रान्तमभूत् मनः ॥ ७ ॥

मृदुः बारंवारं प्राप्तिस्तुष्टिः आत्मप्राप्तिज्ञः सन्तोषः स्वात् अतः
 दृष्ट्वापगमे मोक्षः इत्यर्थः । प्राप्तिस्तुष्टिरिति पाठे प्राप्तिः स्वात्
 दृष्टिश्च स्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु बुभुक्षादृष्ट्वा दृष्ट्वा कथं त्वाज्जेत्याशङ्क्याह त्वमेक
 इति । इह जगति त्वय एव पदार्थाः आत्मा जगत् अविद्या च,
 तत्र आत्मा तावत् त्वम् एव एकचेतनः शुद्धो न तु चिद्विक
 इति स्वात्मानमेव एकं पूर्वं जानीहि, न अस्या पुनरात्मबुभु-
 क्षा युक्ता नापि जगत्बुभुक्षा, जगतः असत्त्वात् जडत्वाच्च,
 नापि अविद्याबुभुक्षा युक्ता, तस्या अपि सदसद्विषयस्वरूप-
 तया अनिर्वचनीयत्वात् तथा च, तव बुभुक्षापि का युक्ता, न
 काचिदपि इत्यर्थः ॥ ५ ॥

जडं विश्वमसत् इत्युक्तं तद्विषयदयति राज्यम् इति । राज्या-
 दीनि सर्वाणि, संसक्तस्यापि आसक्तिं कुर्वाणस्यापि तव,
 जन्मनि जन्मनि नानाजन्मसु, नष्टानि इत्यतो विश्वमस-
 दित्यर्थः ॥ ६ ॥

बुभुक्षापि न कर्त्तव्या इति प्रागुक्तमव धर्मायकामेषु अपि
 दृष्ट्वा न कार्या इत्याह असम् इति । सर्वादिना असम् अर्थ-

कृतं न कति जन्मानि कायेन मनसा गिरा ।

दुःखमायासदं कर्म तदद्याप्यपरम्बताम् ॥८॥

अथ ज्ञानाष्टकं नाम एकादशं प्रकरणं प्रारभ्यते ।

भावाभावविकारश्च स्वभावादिति निश्चयी ।

निर्विकारो गतक्लेशः सुखेनैवोपशम्यति ॥ १ ॥

धर्मकामेषु इच्छा न कार्या इत्यर्थः, अत्र हेतुमाह एभ्य इति ।
यतः कथं रक्षात्, संसारकान्तारे संसारलक्षणे दुर्गमे वर्तमानं
भ्राम्यन्स्वयम्, एभ्यः धर्मकामार्थेभ्यः, विप्रान्तिभर्मणविच्छेदो
नाभूद, अतो अर्थादिषु न दृष्ट्या कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ७ ॥

दृष्ट्याद्या उपशमः प्रागुक्तः, अथ क्रियामात्रोपशममाह
कृतम् इति । हे शिष्य । आयासदं प्रयासदम् अतएव दुःखदं
कर्म, कायादिना कति जन्मानि न कृतम् अपि तु यावदद्य
प्राचीनसर्वजन्मसु अपि कृतकर्मणा तु त्वयानर्थं कृतम्,
तत् तस्मात् अद्यापि अधुनापि कर्मभ्य उपरम्बताम् ॥८॥

इति गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणं समाप्तम् ।

उक्ता शान्तिर्न विज्ञानं विना कस्यापि जायते ।

इति निश्चितमेवाह गुरुर्ज्ञानाष्टकाष्टकम् ॥

उक्ता शान्तिर्विज्ञानादेव स्यात् न तु अन्यथेति बोधयितुं
ज्ञानाष्टकमाह, तत्रादौ ज्ञानसाधनाभ्यासभाव इति । भावा-
भावरूपो विकारः स्वभावात् मायातत्संस्कारादेव जायते,
न तु निर्विकारादात्मन इति निश्चयवान् गुरुषो निश्चयवता-
देव सुखेन अनायासेन, एव उपशम्यति ॥ १ ॥

ईश्वरः सर्वनिर्माता नैवान्य इति निश्चयी ।
 अन्तर्गलितसर्वाशः शान्तः कापि न सज्यते ॥ २ ॥
 आपदः सम्पदः काले देवादेवेति निश्चयी ।
 तप्तः स्वस्त्रेन्द्रियो नित्यं न वाञ्छति न शोचति ॥ ३ ॥
 सुखदुःखे जन्ममृत्स्व देवादेवेति निश्चयी ।
 साध्यादर्शी निरावासः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ४ ॥

ननु मायाया जडत्वात्त एव कार्यं भावाभावविचार
 इत्याशङ्क्या ईश्वर इति । ईश्वरः एव सर्वनिर्माता न तु अन्यो
 जीवः ईश्वरपरवशत्वात्, इति निश्चयी पुरुषो निश्चयवशादेव
 अन्तर्गलितसर्वाशः नतसर्वदण्डः, अतएव शान्तो निश्च-
 चित्तः सन्, कापि न सज्यते ॥ २ ॥

ननु ईश्वर एव चेत् सर्वनिर्माता, तर्हि काञ्चिद्विदाम्,
 काञ्चित् अग्निप्लवा काञ्चित् सुखिनः काञ्चित् दुःखिनो
 रचयतप्लवा वैद्यजनैर्वृक्षे ज्ञातामित्याशङ्क्या आपद इति ।
 काले समयविशेषे, आपदः सम्पदश्च देवात् प्राक्कनादृष्टा-
 देव ईश्वरपरिपाचितात् एव इति निश्चयी अतएव ततो
 वीतदण्डः अतएव नित्यं स्वस्त्रेन्द्रियो विषयानाकटेन्द्रिय
 अपाशं न वाञ्छति, नष्टं न शोचति इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु उन्ननिश्चयवानपि कर्माणि कुर्वन्नेव दृश्यत इत्या-
 शङ्क्या ईश्वर इति । कर्मफलमृते सुखादिव देवात् जडत्वात्
 एवं इति निश्चयी अतएव एवं मया इदं फलं साध्यमिति
 अदर्शी, अतएव निरावासः अमरहितः प्रारब्धवशात् कुर्वन्नपि

चिन्तया जायते दुःखं नान्यथेति निश्चयी ।

तया हीनः सुखी शान्तः सर्वत्र गलितस्पृहः ॥ ५ ॥

नाहं देहो न मे देहो बोधोऽहमिति निश्चयी ।

कैवल्यमिव सम्प्राप्तो न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥ ६ ॥

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तमहमेवेति निश्चयी ।

निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ताप्राप्तविनिर्मुक्तः ॥ ७ ॥

न लिप्यते कर्मजानर्थभागी न भवति कर्तृत्वाध्यासरहितत्वात्
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु कुर्वन् कथं निरायास इत्याशङ्क्या चिन्तया इति ।
इह दुःखं चिन्तया जायते न अन्यथा इति निश्चयी अतएव
च तया चिन्तया हीनः, अतएव शान्तः स्मिरान्तःकरचः,
अतएव सर्वत्र सुखतत्त्वाधनयोः गलितस्पृहः पुनरपि सुखी भवति
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तसाधनेः सिद्धशान्तिनां निजदशां निरूपयति नाहम्
इति । अहं देहो न तथा मे देहो न किन्तु नित्यबोधोऽहमिति
ज्ञानवशात् देहादौ निवृत्ताहन्माभिमानः देहादीनां कृतम्
अकृतं च मया कृतमिति न स्मरति । यथा कैवल्यं विदेह-
कैवल्यं प्राप्य कृताकृतं न स्मरति तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

आब्रह्म इति । ब्रह्माद्यं हिरण्यनर्ममारभ्य तत्पदान्वपर्यन्तं
सर्वं जगत् अहमेवेति प्रत्यक्षनिश्चयवान् पुनरपि निर्विकल्पः
सङ्ख्यनिकल्पशून्यः अतएव शुचिः विषयासङ्कल्पमसरहितः,
अतएव शान्तो निवृत्तान्तःकरचः, अतएव प्राप्ताप्राप्तयोरपि
विषयबोधिर्नृत्तः परमसन्तोषवान् आत्मानन्दपूर्णत्वात् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

नानासूर्यमिदं विश्वं न किञ्चिदिति निश्चयी ।

निर्वासनः स्फूर्तिमानो न किञ्चिदिव शाम्यति ॥८॥

अथ एवमेवाष्टकं नाम द्वादशप्रकरणम् ।

कायकृत्थासहः पूर्वं ततो वाग्विस्तरासहः ।

अथ चिन्तासहस्तस्मादेवमेवाहमास्थितः ॥ १ ॥

ननु आत्मज्ञानी कथं निर्विकल्पादिकम् इत्याशङ्क्य नाना-
इति । अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणाध्यस्तबाधं सति नानास-
ूर्यम् इदं विश्वं जगत् न किञ्चित् पृथक् मत्ताशून्यम् इति
निश्चयी पुरुषः निवृत्तवासनः केवलचिद्रूपः सन् न किञ्चित् इव
विशेषव्यवहारागोचर एव शाम्यति निवृत्तकार्यकारणोपाधि-
र्भवति । तत्त्वज्ञानेन सर्वव्यापि संप्रवर्तिहनेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति ज्ञानाष्टकं नाम एकादशं प्रकरणं समाप्तम् ।

अथ एवमेवाष्टकं नाम द्वादशं प्रकरणं प्रारभ्यते ।

गुह्योदीरितं ज्ञानं न किञ्चिदिव शाम्यति ।

तत्संस्मरणमभिव्यक्तात् शिष्यो वदति शान्ततमम् ॥

उक्तं ज्ञानाष्टकेन “न किञ्चिदिव शाम्यति” इति । तदेव
शिष्यः, स्मरन् विशदयितुमेवमेवाष्टकमाह । तत्र प्रथमं काय-
वाक्प्रवृत्तौ व्यापारोपरममाह काय इति । अहं पूर्वं अपि
कायिकरूपकमीमहः, ततो हेतोः वाग्विस्तरासहः जपकर्मा-
सहः । अथ अतो मनोव्यापाररूपा वा चिन्ता तत्र असह-
स्तस्माद् हेतोः, एवमेव निर्व्यापार एव अहमास्थितः आस-
मस्मि एव, स्मित इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रीत्यभावेन शब्दादेरदृश्यत्वे न चात्मनः ।

विशेषैकाग्रहृदय एवमेवाहमास्थितः ॥ २ ॥

समाध्यासादिविचिन्तौ व्यवहारः समाधये ।

एवं विलोक्य नियममेवमेवाहमास्थितः ॥ ३ ॥

हेयोपादेयविरहादेवं हर्षविषादयोः ।

अभावादय हे ब्रह्मन्नेवमेवाहमास्थितः ॥ ४ ॥

उक्तव्यापारतयोपरमहेतुं वदन्नेव उक्तमनुवदति प्रीत्य-
भावेन इति । अयिच्छुफलजनकस्य शब्दादेः शब्दकायकर्म-
हृदयस्य, प्रीत्यभावेन प्रीत्यविषयत्वेन, चात्मनश्च सदृश्यत्वेन,
त्रिविधविशेषेभ्यो व्यावृत्तं एकाग्रं हृदयं यस्य स विशेषै-
काग्रहृदय इति मध्यमपदसोपी समासः । अयिच्छुफलजन-
कस्य जपादेः प्रीत्यविवक्षितजपादिरूपो विशेषो न अभ्यासि,
आत्मनश्चादृश्यत्वात् ध्यानाद्यविषयत्वाच्चिन्तारूपोऽपि विशेषो
मम नास्तीत्यर्थः । अतएवमेव सन्नरूपेष्वेव एव, अह-
मास्थितः ॥ २ ॥

अनु तथापि समाधये व्यवहारः कर्तव्य इत्याशङ्क्याह,
न इत्याह समाध्यासादि इति ।

कर्तव्यमोक्षत्वात् अनर्थाध्यासादिभिः विचिन्तौ सत्त्वां
तत्परासर्वम् समाधये व्यवहारो नाग्येति नियमं विलोक्य
यदाऽप्यज्ञानिनि मन्त्रध्यासाभावादेव समाधिगुण्य एवाहमास्थित
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

हेय इति । पूर्वाह्नदर्शिनो मम हेयोपादेयवस्तुनो विर-
हात्, अतएवम् यमुना प्रवारीच । हर्षविषादयोः अपि अभा-

आश्रमानाश्रमं ध्यानं चित्तसौक्ष्मतवर्जनम् ।

विकल्पं मम वीक्ष्येतैरेवमेवाहमास्थितः ॥ ५ ॥

कर्मानुष्ठानमज्ञानाद्यैवोपरमस्तथा ।

बुद्ध्या सम्यग्निदं तत्त्वमेवमेवाहमास्थितः ॥ ६ ॥

अचिन्त्यं चिन्त्यमानोऽपि चिन्तारूपं भवत्यसौ ।

त्यक्त्वा तद्भावनं तस्मादेवमेवाहमास्थितः ॥ ७ ॥

एवमेव कर्तृ येन स कृतार्थो भवेदसौ ।

एवमेव स्वभावो यः स कृतार्थो भवेदसौ ॥ ८ ॥

वात्, हे ब्रह्मन् गुरो ! अथ अधुना, अहमेवमेवास्थित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आश्रम इति । आश्रमानाश्रमम् ध्यानं च तथा तत्-
प्रयुक्तं चित्तसौक्ष्मतवर्जनं च एतैश्चिभिरेव मम विकल्पं
सहस्यविकल्पं वीक्ष्य अहमेवमेव एतन्नवरहित एव,
आस्थितः ॥ ५ ॥

कर्म इति । यथैव कर्मानुष्ठानमज्ञानात्, तथैवोपरमः
कर्मीपरमोऽपि अज्ञानादेव, इदम्, सम्यक् कथावन्तो, बुद्ध्या
एवं कर्मतदुपरमरहित एव अहमास्थितः ॥ ६ ॥

अचिन्त्यम् इति । अचिन्त्यं ब्रह्मेति चिन्त्यमानोऽपि
असौ आकाशचिन्तावचनं रूपं भवति, तस्मात् द्वितीः तद्भाव-
नम्, अचिन्त्यं ब्रह्मेति भावनं त्यक्त्वा अहमेवमेव भावनारहित
एव आस्थितः ॥ ७ ॥

एवमेव इति अथस्वाद्याः शास्त्रोऽपि चेदः, किं पुनस्तत्-

यद्य यथासुखमवस्थं नाम यदोदयप्रकरणम् ।
 अकिञ्चनभवं स्वास्थ्यं कौपीनत्वेऽपि दुर्लभम् ।
 त्यागादाने विहायास्मादहमासे यथासुखम् ॥ १ ॥
 कुत्रापि खेदः कायस्य विद्धा कुत्रापि खिद्यते ।
 मनः कुत्रापि तत्त्वज्ञा पुरुषार्थे स्थितः सुखम् ॥ २ ॥

स्वभाव इति कैमुतिकन्यायेन याह एवमेव इति । येन एवमेव
 सर्वक्रियारहितमेव स्वरूपम् साधनवशात् कृतम् सोऽसौ
 कृतार्थो भवेत् । यः तु एवमेव स्वभाववान् सोऽसौ कृतार्थो
 भवतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

एव मेवमेवाष्टकं नाम द्वादशं प्रकरणं समाप्तम् ।

एकमिदं स्वस्वायाः फलोभूतां सुखस्थितिम् ।

याह शिष्यः स्फुटोक्तुमहमासे यथासुखम् ॥

अथ "एवमेव" इति अवस्थायाः फलोभूतां सुखावस्थां
 अकीयां विप्रदयितुमाह अकिञ्चन इति । अकिञ्चनभवं सर्व-
 सङ्गमावप्रभवम् स्वास्थ्यं चित्तस्वैर्यम्, कौपीनत्वेऽपि कौपो
 नास्त्वस्मात्पि दुर्लभम् अस्मात् कारणात् अहं त्यागादाने
 विहाय त्वानादानवीरासक्तिं विहाय यथासुखं सुख-
 मनसि कस्य अहमासे । न कदाचित् दुःखीत्यर्थः ॥ १ ॥

कुत्रापि इति । कुत्रापि अरौरवर्त्मणि । कायस्य खेदः
 कुत्रापि वर्त्मण्यवर्त्मणि, विद्धा खिद्यते, कुत्रापि आनादि-
 वर्त्मणि, मनः खिद्यते, यतोऽहं तत्त्वज्ञानं अपि त्वज्ञा सुखं
 यथा प्राप्तव्यं, पुरुषार्थे साधनत्वेन, स्थितः ॥ २ ॥

कृतं किमपि नैव स्यादिति सञ्चिन्त्य तत्त्वतः ।
यदा यत्कर्तुमावाति तत्कृत्वापि यथासुखम् ॥२॥
कर्मनेष्ट्वाभ्यर्निर्वन्धभावा देहस्थयोगिनः ।
संयोगायोमविरहादहमासि यथासुखम् ॥ ३ ॥
अर्थानर्थो न मे स्थित्वा मत्वा न भवनेन वा ।
तिष्ठन् गच्छन् स्वपन् तस्यादहमासि यथासुखम् ॥४॥
स्वपतो नास्ति मे हानिः सिद्धिर्वन्धवतो न वा ।
नाशास्मासौ विहावास्यादहमासि यथासुखम् ॥५॥

ननु कायवायानोव्यापारस्थाने देह एव उच्यते पतेश्चोक्तना-
भ्युपानादेरपि त्वानादित्वावस्था कृतम् इति । प्रदीपेन्द्र-
वादिभिः कृतं किमपि तत्त्वतः चाप्यकृतम् न स्यादिति
सञ्चिन्त्य, यदा यत् प्रदीपादिभ्यः, कर्तुमावाति, तत् अह-
कारमन्वत्वेन कृत्वा, अहं यथासुखम् प्राप्ते ॥ १ ॥

ननु कर्म वा मन्त्राद्ये वा एतन्न निहायार्थं क्षीयार्था,
पुनरावर्तिनस्त्यागस्याहं कर्म इति । कर्मनेष्ट्वाभ्यर्निर्वन्ध-
रूपा अभावाः । देहस्थयोगिनः देहावस्थयोगिन एव । अहं
तु देहसंयोगासंयोगविरहादपि यथासुखम् प्राप्ते, तथा च मम
देहावायव्यामात्रात् कर्मनेष्ट्वाभ्यर्निर्वन्ध इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ लोकावस्थापारिऽपि मम निर्वन्ध इत्याह अर्थो इति ।
मम स्थित्वादिना बाधो अर्थानर्थो न स्यात्, पूर्वानन्वयादभि-
प्रेयत, तस्यात् अनासक्त्या, तिष्ठन् गच्छन् स्वपन् वा, अहम्,
यथासुखमाप्ते ॥ ५ ॥

सुखादिपञ्चकम् भाष्यालोक्य भूरिशः ।

इमांशुने विद्यायाद्माहमासे यवासुखम् ॥ ७ ॥

॥ वयं शान्तिं कुरुते नाम चतुर्दशप्रकरणम् ।

प्रकृत्या शून्यप्रियो यः प्रमादाद्भावभावनः ।

निद्रितो बोधित इव धीमसंस्मरन्बोधि सः ॥१॥

एतदेव भग्नान्तरेणाह स्वपत इति । स्वपतो यत्नरहितस्य
मे मम, हानिः नास्ति, यत्नवतः च वा मम, सिद्धिः फल-
विशेषप्राप्तिः नास्ति, यस्मात् कारणात् यत्नायत्नयोः नाशो-
न्नाशो विहायाह यत्नायत्नमाप्तिः ॥ ३ ॥

सुखादि इति । भावेण यथापि, सुखादिद्वयान्वयम्
सुखदुःखादिधर्माद्यनित्यत्वम् । भूरियः बहुषु, स्वर्गः
प्राप्तोऽयम्, तस्मात् सुखाद्यनित्यत्वदर्शनाच्चेतोः, अहं यः
सुखमाप्ति ॥ ७ ॥

इति यथासुखसर्वं नाम व्योदयप्रकरणं समाप्तम् ।

सदीरिता सुखापत्तां समर्पयितुमात्मनि ।

प्राह विष्णुः समावृत्ता चतुःशोका गुहं प्रति ॥

पूर्वं तु शुद्धा उच्यमाना ह्यनुक्तान्, सम्प्रति तु शिष्यः स्वशुद्धा-
वस्थासमर्पणार्थमात्मनः प्रमादव्यामाह प्रकृत्या इति । प्रकृत्या
समाधेयं शिष्येण शून्यचित्तः, प्रमादात् अनुधिपूर्वकमारब्ध-
व्याख्यायान् शिष्यान् भावयति चिन्तायतीति भावभावनः,
न इव निद्रितो बोधित इव, स यथा निद्रावस्थात् शून्यचित्तः

अ धनानि अ मित्राणि अ मे विषयदण्डः ।
 अ मास्यं अ च विज्ञानं यदा मे मञ्जिता स्पृहा ॥२॥
 विज्ञाते साक्षिपुङ्गे परमात्मनि विश्वरे ।
 मेराश्रे बन्धमोक्षे च न चिन्ता मुक्तये मम ॥ ३ ॥
 अन्तर्विकल्पशून्यस्य बहिः स्वच्छन्दचारिणः ।
 आत्मस्यैव दशास्तास्तादृशा एव जानते ॥ ४ ॥

निश्चितं बोधितत्वात् प्रमादाद्वावभावनः एवंविधो यः पुमान्
 विषयेषु शान्तचित्तः, सः हि निश्चितं बोधसंस्कारः संसार-
 तुविषयानुस्मरणमावादित्वर्थः ॥ १ ॥

अ धनानि इति । निश्चयभावनाशून्यस्य पूर्वजन्मदुर्जनो
 , यदा स्पृहा विषयेष्वा मञ्जिता, तदा मे मम, अ
 नानि, अ विषयवक्त्रा दण्डः चोराः, अ, मास्यं च, अ, विज्ञा-
 न् च अ विज्ञाताति निदिध्यासनं च अ । अनादिविज्ञानान्ते-
 यि मम चाकां नास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

विज्ञात इति । देहेन्द्रियादीनां साक्षिपुङ्गे त्वं पदार्थे,
 परमात्मनि च ईश्वरे तत्त्वदार्थे, विज्ञाते ब्रह्माऽहमस्मीति
 अर्थान् कृते सति, नित्यनिर्मुक्तचिद्रूपान्तानुभवात् बन्धमोक्षे
 यि मेराश्रे सति, मम मुक्तये न चिन्ता ॥ ३ ॥

अनु प्रमादाद्वावभावनः सर्वं शान्तं इत्यादिवाच्यं चान्त-
 र्भाव इति । अन्तःकरणे निश्चयशून्यस्य, बहिः आत्मस्यैव

यद्य तत्त्वोपदेशमिति वदन् नान् प्रवदन् प्रवदन् ।
 यथा तथोपदेशेन कृतार्थः सत्त्वबुद्धिमान् ।
 प्राजोवमपि जिज्ञासुः परस्मिन् विमुञ्चति ॥ १ ॥
 मोक्षो विषयवैरस्यं बन्धो वैषयिको रसः ।
 एतावदेव विज्ञानं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २ ॥

स्वच्छन्दचारिणः ज्ञानिनो दशास्तादृशा एव ज्ञानिन एव,
 जायते ॥ ४ ॥

इति शिष्यमोक्षं शान्तिचतुष्टयं नाम चतुर्दशप्रकरणं समाप्तम् ।

दुर्लभमात्मनस्तत्त्वं प्रत्यापयितुमश्रमा ।

सुदुस्तत्त्वोपदेशार्थं गुरुराह दयोदधिः ॥

यद्यपि प्रथममात्मतत्त्वोपदेशः कृत एव, तथापि तदा-
 त्तत्त्वमन्तेवासिभ्यः शिष्येभ्यः पुनः पुनरुपदेष्टव्यं दुर्लभत्वात्,
 यथा ज्ञान्दोषोपनिषदि नवकृत्वः श्रोतकेतुं प्रति वाचार-
 मिच्छार्थमसकृदात्मापदेशं गुरुराह, तन्नाहो ज्ञानाधिकारिण-
 मनाधिकारिणं चाह यथा तथा इति । सत्त्वबुद्धिमान् शिष्यो,
 यथा तथा आपाततोऽपि उपदेशेन कृतार्थः ज्ञातुः, अतएव,
 कृतबुद्धौ प्रथममात्मोपदेशादपि शिष्याः कृतार्थाः बभूवुः, परः
 असत्त्वबुद्धिः, यावज्जीवं जिज्ञासुः अपि, बहुधा उपदिष्टोऽपि
 विमुञ्चति, यथा विरोचनो ब्रह्मणा बहुधा उपदिष्टोऽपि
 सुमोक्षैवेत्यर्थः ॥ १ ॥

यद्य बन्धमोक्षौ सुखोपायेन संसरेद्य निरूपयति मोक्ष
 इति । विषयेषु चतुरानामाव एव मोक्षः, विषयेषु चतु-

तत्त्वोपदेशविनिर्वाचने नाम सप्तदशप्रकरणम् । १३

वाग्मिप्राप्तमहोद्योगं ज्ञानं मूकजहाससम् ।

करोति तत्त्वबोधोऽयमतस्त्वक्तो बुभुक्षुभिः ॥ १ ॥

न त्वं देहो न ते देहो भोक्ता कर्ता न वा भवान् ।

चिद्रूपोऽसि सदा साक्षी निरपेक्षः सुखं चर ॥ ४ ॥

रागद्वेषौ मनोधर्मौ न मनसो वदाम् ।

निर्विकल्पाऽसि बोधात्मा निर्विकारः खं सुचर ॥ ५ ॥

रामस्तु बन्ध इत्यर्थः । एवं तावदेव बन्धमोक्षयोः विभिन्नम् उत्-
कृष्टं ज्ञानम्, एवं ज्ञात्वा च त्वम्, यदा दृष्टसि तदा कुर्व ॥ २ ॥

इदं तु विषयवैरस्यं तत्त्वबोधसाध्यमित्याह वाग्मि इति ।
अयं प्राप्तः, चात्मतत्त्वबोधः, वाग्मिने ज्ञानं बहुचतुरवाक्य-
भाषितम्, मूकं करोति, प्राप्तं ज्ञानाविशेषवेदिनं ज्ञानं
जडं करोति, महोद्योगं ज्ञानाक्रियानुष्ठानमाश्रितं असहं
निष्क्रियं करोति, मनसः प्रत्यक् प्रवचतया वानादयः
कुण्ठिता मर्वास्त, ज्ञानो तद्गहितो भवतीत्यर्थः, यतोऽयं तत्त्व-
बोधः वागादीन् कुण्ठितान् कराति यतो भोगेष्नुभिः त्यक्तः,
अनाहत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्त्वबोधसिद्धार्थमुपदिशति न त्वम् इति । त्वं देहादिकृपो
न भवसि, यतः चिद्रूपोऽसि, न ते तव देहसंश्लेषः । “यसङ्गो
ज्ञयं पुण्यः” इति श्रुतेः, न वा भवान् कर्ता भोक्ता, यतः
कर्तृभोग्यप्रवृत्तौ सदा साक्षी, यो यत् साक्षी स तद्विद्यः, यदा
चटसाक्षी चटाद्विद्य इत्यर्थः । यतस्त्वं देहतत्त्वश्लेषेषु
जनपेक्षः चर, सुखं चर इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वभूतेषु आत्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

विज्ञाय निराह्वारो निर्ममस्व सुखी भव ॥ ६ ॥

विश्वं स्फुरति यत्रैवं तरङ्गा इव सागरे ।

तत्त्वमेव न सन्देहश्चिन्मूर्ते ! विज्वरो भव ॥ ७ ॥

अद्वय तात ! अद्वय नाय मोहं कुरुष्व भोः ! ।

आनन्दरूपो भगवानात्मा त्वं प्रकृतेः परः ॥ ८ ॥

रागद्वेषौ तु मनोवर्मी न तु तव वर्मी, मनस्तु कदा-
चिदपि तव सम्बन्धि न भवति, अतस्तदध्यासाद्वागाद्यध्यासं
मा कुरु इत्यर्थः । ननु रागद्वेषौ समेव वर्मी, कथं न इत्या-
शङ्काह निर्विकल्प इति । यतस्त्वं निर्विकल्पः बोधात्मा च अस्मि
अतो रागादिविकाररहितः सन्, सुखं पर इत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्वं इति । सर्वभूतेषु कारणत्वेन अनुस्यूतम् आत्मानं
विज्ञाय विभाव्य, सर्वभूतानि चात्मानि अध्वस्तानि इति विभाव्य
अहङ्कारादेः सर्वेष्व आत्मत्वेन एव स्फुरणादहं समाभिमान-
रहितः त्वं सुखी भव ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि च आत्मानि इत्येतद्विग्रहयति विश्वम् इति ।
यत्र इदं विश्वम् । सागरे तरङ्गा इव अविष्ठानामिच्छं तत् चेत-
न्यम्, त्वमेव, अतःकारणात् हे चिन्मूर्ते, त्वं विज्वरो भव,
चिन्मात्रोऽहमित्यनुभवविहितसर्वसत्तापी भव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

परमकारुणिकतया पुनः पुनर्वीक्षयति अद्वय इति ।
अद्वय तात ! अद्वय । अत्र चिद्रूपतायामवस्थावनाविपरीत-
भावनारूपं मोहं मोक्षमविवेकं मा कुरुष्व मा कार्पीरित्यर्थः ।

तज्जीपदेवविद्यतिर्नर्कं वास्तु चक्षुदयमकरचम् । ६७

गुचेः संवेदितो देहसिद्धमवाति वाति च ।
आत्मा न जन्ता ममता किमेवमनुबोधसि ॥ ८ ॥
देहसिद्धतु कल्पान्तं गच्छत्यद्यैव वा पुनः ।
न उद्भिः न च वा जनिस्तव विद्यामरुपिचः ॥ १० ॥
त्वय्यजन्तमशमोधी विद्मवीचिः स्वभावतः ।
उदेतु वास्तमायातु न ते उद्भिर्न वा जतिः ॥ ११ ॥

मा कुदच पत्रेत्सुतं विद्यदयति ज्ञान इति । ज्ञानकरुपः
ब्रह्मतेः परस्वम्, कीदृशस्वम्, मनवान् तत्पदार्थः, तथा
आत्मा त्वं पदार्थः ॥ ८ ॥

गुचेः इति । गुचेः इन्द्रियादिभिः, संवेदितो देहः, एव
लोके तिष्ठति, तथा विदित्वात्वं ज्ञाति तदा विदित्वात्वं
याति च गच्छति । देहादिभिश्च आत्मा तु न जन्ता, न जयि
जानता, अतोऽहं जन्ताऽहं मरिष्यामीत्येवम् एव किं
बोधसि, देहचर्मैराजानं मा गृहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

नापि देहसिद्धत्वात् ज्ञानित्वात् तव उद्भिर्निरिच्छा देह
इति । निश्चयिष्यामरुपिचः तव देहसिद्धत्वा न उद्भिः, न वा
देहसिद्धत्वा ज्ञानिः इत्यर्थः ॥ १० ॥

त्वयि इति । विद्याया बौचिः अवि ज्ञानावतः अविद्या-
कामकर्मतः । त्वयि अजन्तविद्यसुद्धे, उदेतु अजन्ता अज-
मायातु पतावतापि, ते तव, न उद्भिः न वा जतिः, तथा-
जन्तायादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तात ! चिन्मात्रवर्गोऽस्ति न स निद्रमिदं जगत् ।
 यतः कस्य कार्यं कुत इदोपादेयकल्पना ॥१२॥
 एकस्मिन्नव्यये शान्ते चिदाकाशेऽमले त्वयि ।
 कुतो जगन् कुतो कर्म कुतोऽहङ्कार एव च ॥१३॥
 यत्त्वं पश्यसि तत्रैकस्त्वमेव प्रतिभासते ।
 किं पृथक् भासते स्वप्नात् कटकाद्दन्तूपुरम् ॥१४॥
 अयं सोऽहमयं नाहं विभागमिति सन्त्यज ।
 सर्वमात्मेति निश्चित्य निःसङ्कल्पः सुखो भव ॥१५॥

तात इति । सर्वस्य अदभिसत्त्वात् किं इयमुपादेयं कथं
 केन वा प्रकारेण इयमुपादेयम्, कुत वा इयमुपादेय-
 क्षित्यर्थः ॥ १२ ॥

एकस्मिन् इति । एकस्मिन् स्वप्नातीवविजातीयस्वगतमेद-
 म्बुध्ने, अन्वये विनाशरहिते, शान्ते कार्यबुध्ने, चिदाकाशे
 मंनसे च च सर्वोपादिबुध्ने च, त्वयि, कुतो जगन्, कुतः च
 कर्म, कुतश्च अहङ्कारः, द्वितीयस्य हेतोरभावात्, अन्वयस्य
 जगत्प्रत्ययात्, कार्यबुध्न्यस्य च कर्मकर्तृत्वासम्भवादिर्मंस्य
 आहङ्कारसम्भवादित्यर्थः ॥ १३ ॥

एकत्वमुपपादयति यत्त्वम् इति । यत् यत् कार्यं त्वं
 पश्यसि तत्र कारणरूपः त्वमेव एकः प्रतिभासते, कटकाद्-
 दाहो कार्यरहित्यर्थः ॥ १४ ॥

अयं सोऽहम् इति । “कारणरूप आत्मा एव सर्वम्” इति
 निश्चित्य, भेदभ्रमं त्यज्य, तथा च निर्विकल्पो विद्यतमाना-

तत्त्वोपदेशविधित्वमर्थं नाम चक्षुष्यमकारयम् । १८

वैवाच्यानतो विप्रं त्वमेव परमार्थतः ।
यतोऽन्यो नास्ति संसारी नासंसारो च त्वत्तन ॥१६॥
भ्रान्तिमात्रमिदं विप्रं न किञ्चिदिति निश्चयी ।
निर्वासनः स्फूर्तिमात्रो न किञ्चिदिव शान्ति ॥१७॥
एक एक भवाशोधावासीदस्ति भविष्यति ।
न ते बन्धोऽस्ति मोक्षो वा कृतकृत्यः सुखं चर ॥१८॥
मा सकल्पविकल्पाभ्यां चित्तं चोभय चिन्मय ! ।
उपशान्त्य सुखं तिष्ठ स्वात्मन्यानन्दविग्रहे ॥१९॥

प्रतिभासः क्व सुखी भव । द्वितीयप्रतिभासादि दुःखं भवतो-
त्थर्यः ॥ १६ ॥

विभागत्वागे बुद्धिमात्रं तत्रैव इति । तत्रैव चान्नानतो विप्रं
विष्णुकारविज्ञेयः, यतः परमार्थतः त्वमेव, यतः संसारी
यसंसारी च त्वतो न अन्यः कश्चिदित्यर्थः ॥ १६ ॥

भ्रान्तिमात्रम् इति । इदं विप्रं भ्रान्तिमात्रमिदम् । यतो
हेतोः न किञ्चित् दुःखं सत्तारहितमित्यर्थः, इति निश्चयि,
यतएव सर्वत्र निरस्तत्वात् निर्वासनो वासनारहितः, स्फूर्ति-
मात्रः सन् न किञ्चिदिव निरस्ताक्षिणविशेषः सन्,
शान्ति ॥१७॥

एक एव इति । आकाशेऽपि भवाशोधी एकः तन् एव ।
यतएव बन्धमोक्षी न ह्यः । यतएव कृतकृत्यः सन् सुखं
चर ॥ १८ ॥

मा सकल्प इति । हे चिन्मय ! त्वं सकल्पविकल्पाभ्यां चित्तं

त्यजैव ध्यानं सर्वत्र मा किञ्चित्पृष्टिं धारय ।

आत्मा त्वं मुक्त एवासि किं विमृश्य करिष्यसि ॥२०॥

मा बोधय, उपशान्त्य उपरतसङ्कल्पविकल्पो भव, आनन्द-
रूपे आत्मनि सुखं तिष्ठ ॥ १८ ॥

ध्यानमपि त्यजेत्साह त्यज इति ।

सर्वत्र ध्यानं त्यज कुत्रापि ध्यानं मा कार्षीरित्यर्थः ।

एतदेव शिष्यदयति मा किञ्चित्पृष्टिं धारय इति ।

मग्नमपि त्यजेत्साह । आत्मा इति । आत्मा त्वं सदा
मुक्त एवासि, अतो विमृश्य विचार्य, किं फलं करिष्यसि
नित्यमुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

इति तत्त्वोपदेशविंशतिकं नाम पञ्चदशप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ विशेषोपदेशकं नाम शोकप्रकरणम् ।

आचक्ष्व मृगु वा तात ! नानाशास्त्रास्थनेकशः ।
तथापि न तव स्वास्थां सर्वविस्मरणमाहते ॥ १ ॥
भोगं कर्म समाधिं वा कुरु विद्व ! तथापि ते ।
चित्तं निरस्तसर्वाशमत्यर्थं रोचयिष्यति ॥ २ ॥
आयासात् सकलो दुःखी नैनं जानाति कथन ।

पृथक्सत्त्वेन सर्वस्य विस्मृतिर्मुक्तिसाधनम् ।

अज्ञानाद्यनर्थविच्छेदहारेणैतत्प्रवर्ण्यते ॥

तत्त्वज्ञानेन सर्वप्रपञ्चस्य पृथक्सत्तया विस्मरणकारणैस्तव
अज्ञानापायादिद्वारा मुक्तिर्नाभ्यस्यति विशेषमुपदिशति आचक्ष्व
इति । हे तात ! त्वं नानाशास्त्राणि अनेकशः अनेकवारं
श्रियोभ्यः आचक्ष्व, मृगुभ्यः मृगु वा, तथापि तव सर्वविस्म-
रणमाहते स्वास्थां श्रेयो नास्तीत्यर्थः । ननु सुषुप्तौ सर्वविस्मरणं
सर्वेषां विद्यत एव, तेन सर्वेषां मोक्षः स्यादिति व्यर्थं सर्व-
विस्मरणमिति चेत्, सत्यं, सुषुप्तौ तु यद्यपि विषयविस्मरण-
मस्ति, तथापि अज्ञानविस्मरणं नास्ति इति सर्वविस्मरणाभा-
वात्, जीवकात्मस्य तु अज्ञानादेः सर्वस्वाभ्यस्ताननुसन्धानरूपं
विस्मरणमस्तीति भावः ॥ १ ॥

सर्वविस्मरणे सति सर्वस्वरूपं शोकं चित्तं निरस्तसर्वाशं
भवति इति सूचयन्नाह । भोगम् इति । हे विद्व ! त्वं भोगं
कुरु कर्म वा कुरु समाधिं वा कुरु । तथापि चित्तमत्यर्थं
रोचयिष्यति स्वरूपे क्वचिमुत्पादयिष्यति । कौटुभं चित्तं
निरस्तसर्वाशं सर्वविस्मरणे सति सर्वशानुदयादित्यर्थः ॥ २ ॥

अनेनैवोपदेशेन धन्यः प्राप्नोति निर्वृतिम् ॥ ३ ॥

व्यापारे खिद्यते यस्तु निमेषोन्मेषयोरपि ।

तस्यालस्यधुरीणस्य सुखं नान्यस्य कस्यचित् ॥ ४ ॥

इदं कृतमिदं नेति इन्द्रैर्मुक्तं यदा मनः ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु निरपेक्षं तदा भवेत् ॥ ५ ॥

विरक्तो विषयहेष्टा रागी विषयलोलुपः ।

यहमोक्षविहीनस्तु न विरक्तो न रागवान् ॥ ६ ॥

सर्वदृष्ट्याविलये सति तु कृतेनापि कर्मणा दुःखहेतुरायासो न भवतीति सूचयन्नाह । आयासात् इति । सकलो जनः आयासात् एव दुःखो भवति । परन्तु कश्चन एतं आयासम् न जानाति दुःखहेतुरयमिति न वेत्ति ।

अनेन इति । आयासात् सकलो दुःखीति अनेनैवोपदेशेन धन्यः सुकृतो, निर्वृतिं परमसुखं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

व्यापारानासक्तिः सुखहेतुरिव्याह व्यापार इति । यो निमेषोन्मेषयोरपि व्यापारे खिद्यते अनासक्तो भवति, तस्य आलस्यधुरीणस्य क्रियाभिनिवेशरहितस्य सुखं, न अन्यस्य क्रियाभिनिवेशयुक्तस्य ॥ ४ ॥

सर्वदृष्ट्याविलये सति इन्द्रानिरपि भवतीति सूचयन्नाह इदं कृतम् इति । इदं कृतमिदं न इति आदि इन्द्रैर्मुक्तं यदा मत्तो भवति, तदा पुरुषार्थचतुष्टयेऽपि निरपेक्षं भवेत् । इन्द्रातीतस्य जीवन्मुक्तत्वात् इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पुरुषार्थकामनानिरपेक्षस्तु विरक्तकामुकात्म्यं विलक्षणं इत्याह विरक्त इति । सुसुखः सन् यो विषयहेष्टा स विरक्तः ।

इयोपादेयता तावत् संसारविटपादुरः ।
 स्पृहा जीवति यावद् निर्विचारदशास्पदम् ॥७॥
 प्रवृत्तौ जायते रागो निवृत्तौ द्वेष एव हि ।
 निर्द्वन्द्वो बालवद्भीमानेवमेव व्यवस्थितः ॥ ८ ॥
 हातुमिच्छति संसारं रागो दुःखजिहासया ।

कथ्यते । कामनासापेक्षः सन् यो विषयकोत्पन्नः स रागो इति
 कथ्यते, यस्तु यदमोक्षविहीनः यदमोक्षेच्छाभ्यां विहीनः, स
 विरक्तचरित्राभ्यां विलक्षणः सर्वतो निरपेक्षतया ज्ञानोपा-
 दानेच्छारहितत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु ज्ञानिनोऽपि ज्ञानोपादानादिव्यवहारो दृश्यते इति
 शङ्का इयोपादेयता इति । निर्विचारदशास्पदम् अविवेक-
 दशास्पदीभूता, स्पृहा, दृष्ट्या, यावत् जीवति, तावत्पर्यन्तमेव
 इयोपादेयता इयोपादानादिव्यवहारः, संसार-दृष्ट्या यावत्पा-
 दपुरो भवति, ज्ञानिनां तु स्पृहाभावे सत्यपि ज्ञानोपा-
 दानादिव्यवहारे संसारयाच्चाप्रसरो न भवति इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रवृत्तौ इति । प्रवृत्तौ सरानप्रवृत्तौ सत्त्वाम् उत्तरोत्तरं
 विषयेषु रागो जायते । विषयेऽपि द्वेषपूर्वकनिवृत्तौ सत्त्वाम्
 उत्तरोत्तरं विषयेषु द्वेष एव हि जायते, अतो भीमान् ज्ञानी,
 बालवत् दृग्भासमानसत्त्वानरहितः, निर्द्वन्द्वः रागद्वेषविहीनः
 सन् एव, रागजनितप्रवृत्तिद्वेषजनितनिवृत्तिरहित एव स्थितः
 केवलं प्रारब्धवशात् एव कदाचिद्वर्तते कदाचिद्विचर्तते च ।
 न तु रागद्वेषवशात् इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हातुमिच्छति इति । यस्तु रागो स दुःखजिहासया संसारं

वीतरागो हि निर्दुःखस्तस्मिन्नपि न स्थिति ॥८॥

यस्याभिमानो मोक्षेऽपि देहेऽपि ममत्त तथा ।

न च ज्ञानी न वा योगी केवलं दुःखभागसौ ॥१०॥

हरो यद्युपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।

तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥ ११ ॥

अथ तत्त्वज्ञानरूपविंशतिकं नाम सप्तदशप्रकरणं प्रारभ्यते ।

तेन ज्ञानफलं प्राप्तं योगाभ्यासफलं तथा ।

तप्तः स्वप्नेन्द्रियो नित्यमेकाकी रमते तु यः ॥ १२ ॥

ज्ञातुमिच्छति, वीतरागः तु निर्दुःखः रागोत्पदुःखरहितत्वात्
तस्मिन् संसारे सति अपि न स्थितिं खेदं न प्राप्नोति ॥ ८ ॥

यस्याभिमान इति । अहं ज्ञानी त्रिकालवृत्तान्तदर्शी
मुक्त इत्येवं यस्य मोक्षेऽपि अभिमानो न असौ ज्ञानी, तथा च,
अहं योगाभ्यासी देहस्यैव गुणकर्मधर्मरतः, मम देही ब्रह्माहा-
रोपवामादिममर्थ इत्येवं देहेऽपि अभिमानो न असौ योगी
न वा ज्ञानी, केवलं असौ दुःखभाक् दुःखहेत्वहमभाभि-
मानानिबद्धो रित्यर्थः ॥ १० ॥

सर्वविस्मरणोपदेशमुपसंहरति हर इति । अष्टम् ॥ ११ ॥

इति विशेषोपदेशं नाम षोडशप्रकरणम् ।

अथातः श्लोकविंशत्या तत्त्वज्ञानं दशोच्यते ।

विद्यातत्त्वप्रकरणस्य अन्तरे गुह्या स्फुटम् ।

अथ अन्वेषामपि विद्यायां प्रवृत्त्यर्थं तत्त्वज्ञानफलं व्याख्या-
तुमिच्छत्या तत्त्वज्ञदशां गुह्यं निरूपयति तेन इति । तेन एव

तत्त्वज्ञानरूपविवर्तिनं नाम सप्तदशप्रकरणम् । ११

न कदाचित्पञ्चमत्वस्मिन् तत्त्वज्ञो ज्ञातुः सिद्ध्यति ॥
यत एकेन तेनेदं पूर्वं ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥ २ ॥
न जातु विषयाः केऽपि स्वारामं हर्षयन्त्यमी ।
सन्नकोपज्ञवप्रीतमिवैवं निम्बपञ्चवाः ॥ ३ ॥
यस्तु भोगेषु भुक्तेषु न भवत्यधिवासिता ।
अभुक्तेषु निराकाङ्क्षी तादृशो भवदुर्लभः ॥ ४ ॥
बुभुक्षुरिह संसारे मुमुक्षुरपि दृश्यते ।

ज्ञानफलं प्राप्तं, यथात्मन्येव ततो न भोगादिना, अतएव
आत्मैन्द्रियो विषयानात्मैन्द्रियः सन् एकाकी विषयसंयोगं
विनैव नित्यं आत्मन्येव रमते ॥ १ ॥

न कदाचित् इति । ज्ञातु इति सङ्घर्षमन्वोधने, हे शिष्य !
अस्मिन् जगति कदाचित् अपि तत्त्वज्ञो न सिद्ध्यति, यत एकेन
एव तेनेदं ब्रह्माण्डमण्डलं पूर्वं व्याप्तम् अतो द्वितीयज्ञाभावात्
न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥

न जातु इति । अस्मिन्नात्मन्येव आरमते तं स्वारामं,
जातु कदाचित् अमी विषयाः न हर्षयन्ति तुच्छत्वात्, प्रत्यक्-
सत्तामप्राप्येव रमते तं स्वारामं जातु कदाचित् अमी विषया
न हर्षयन्ति इन्द्रियरहितत्वात् । यथा सन्नकोपज्ञवप्रीतम्,
इमं गन्धं, निम्बपञ्चवा न हर्षयन्ति कटुकत्वात् इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यस्तु इति । यस्तु भुक्तेषु भोगेषु आसक्तिर्न भवति,
अभुक्तेषु आकाङ्क्षा न भवति आत्मवृत्तत्वात् तादृशो भवदुर्लभः
संसारसागरी कोटिष्वेव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बुभुक्षुः इति । संसारे बुभुक्षुर्बुभुक्षुः च अनेकधा दृश्यते ।

भो गमोक्षनिराकाङ्क्षी विरलो हि महाशयः ॥ ५ ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु जीविते मरणे तथा ।

कस्याप्युदारचित्तस्य हेयोपादेयता न हि ॥ ६ ॥

वाञ्छा न विश्वविलये न द्वेषस्तस्य च स्थितौ ।

यथा जीविकया तस्मादन्य आस्ते यथामुखम् ॥ ७ ॥

कृतार्थोऽनेन ज्ञानेनेत्येवं गलितधीः कृतौ ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्रन्नास्ते यथामुखम् ८

भोगमोक्षनिराकाङ्क्षी महति पूर्णे ब्रह्मणि आशयोऽन्तःकरणं यस्य स महाशयो विरलः । “यततामपि सिद्धानां कश्चित् मां वेत्ति तत्त्वतः” इति भगवद्वचनात् ॥ ५ ॥

धर्मार्थ इति । पुरुषार्थचतुष्टये तथा जीवितमरणयोर्यथा-योग्यं हेयोपादेयतारहितो विरल इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वाञ्छा इति । यस्मात् ज्ञानिनो विश्वविलये प्रपञ्चोपरमे वाञ्छा न अस्ति, तस्य प्रपञ्चस्य स्थितौ च द्वेषः न अस्ति, अक्षिष्ठानत्वेनैव ब्रह्मरूपात्मस्फुरत्वात्, तस्मात् कारणात्, धन्यो यो विद्वानारब्धवशात् प्राप्तया यथा प्राप्तया जीविकया सुखम् अनतिक्रम्येव आस्ते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

कृतार्थ इति । अहम् अनेन अद्वैतात्मज्ञानेन कृतार्थः इत्येवं गलितधीः कृतौ भक्षणादिकं कुर्वन्नपि, सुखम् अनतिक्रम्य आस्ते कृतार्थत्वधियः सत्वाहृदिरिन्द्रियव्यापारे सत्त्वपि अज्ञानिन इव विरलस्य तस्य खेदो न भवति । “उपविष्टो ब्रह्मन् तिष्ठन् तस्यैः स्नात् समाहितः” इति वचनात् न भवति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

शून्या दृष्टिर्हृषा चेष्टा विकलानोन्मिद्याणि च ।
 न स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीयसंसारसागरे ॥ ८ ॥
 न जागर्ति न निद्राति नोन्मीलति न मीलति ॥
 अहो परदशा कापि वर्तते मुक्तचेतसः ॥ १० ॥
 सर्वत्र दृश्यते स्वस्थः सर्वत्र विमलाश्रयः ।
 समस्तवामनामुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥ ११ ॥

शून्या इति । क्षीयः संसारसागरो यस्य सः तस्मिन् क्षीय-
 संसारसागरे पुरुषे, स्पृहा विषयेऽपि न विरक्तिः च न ।
 अतः तस्य मनःकारिन्द्रियव्यापारो बालोन्मत्तादिवत् इत्याह
 शून्येति । तस्य दृष्टिर्मनोव्यापारः शून्या संकल्पविकल्परहितः,
 चेष्टा कायव्यापारः । अथा फलमनुद्दिश्यैव तस्य इन्द्रियाणि
 विकलानि पुरस्चितानामपि विषयाचामनिर्वायकत्वात् तद्वत्
 भगवद्गीतायां “यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः”
 इति ॥ ८ ॥

न जागर्ति इति । ज्ञानी न जागर्ति जाग्रदवस्थावान् न
 भवति । अत्र दृष्टिविषयाननुसन्धानादिति हेतुमाह नोन्मी-
 लति इति । बाह्यविषयान् नानुसन्धते इत्यर्थः । तथा ज्ञानी
 न निद्राति यतः न निमीलति अङ्गोच्छ्रमवत्, सर्वान् विषयान्
 ब्रह्मत्वेन पश्यतौत्स्यः । आ तर्हि तस्य दमेत्यत आह अहो
 इति । अहो इति आश्चर्यं मुक्तचेतसः कापि अक्षौण्णिकौ
 परदशा उत्कृष्टावस्था तुरीयातीतैत्यर्थः ॥ १० ॥

इदमेव विप्रदयति सर्वत्र इति । सर्वत्र सुखे दुःखे च अक-
 लकचित्तः । तथा सर्वत्र एव यज्ञो मित्रे च विमलाश्रयः

पश्यन् गृह्यन् स्पृशन् विप्रग्नान् गृह्यन् वदन् व्रजन्
 ईदितानीहितैर्मुक्तो मुक्त एव महाशयः ॥ १२ ॥
 न निन्दति न च स्तौति न हृष्यति न कुप्यति ।
 न ददाति न गृह्णाति मुक्तः सर्वत्र नीरसः ॥ १३ ॥
 सानुरागां स्त्रियं हृष्टां सृत्वं वा समुपस्थितम् ।
 अविद्वलमनाः स्वस्थो मुक्त एव महाशयः ॥ १४ ॥
 सुखे दुःखे नरे नार्यां सम्पत्सु च विपत्सु च ।
 विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः ॥ १५ ॥
 न हिंसा नैव कारुण्यं नौदत्यं न च दीनता ।

समानदर्शी, यतः समस्तविषयवासनाभ्यो मुक्तः, अतएव मुक्तः
 सर्वत्र सर्वासु दशासु राजते दीप्यते पूर्णात्मदर्शित्वात् ॥ ११ ॥

पश्यन् इति । पारम्पर्यशास्त्रादिकं बहिरिन्द्रियापारं
 कुर्वन्नपि ईदितानीहितैः इच्छादेवैः मुक्तो महाशयो महति
 आत्मनि आशयो यस्य स महाशयः मुक्त एव मनो विकारा-
 तीतत्वात् ॥ १२ ॥

इदमेव विशदयति न निन्दति इति । स्पृष्टं, न स्तौति न
 हर्षं प्राप्नोति न केनैव कोपं करोतीत्यर्थः । कस्यचित् न गृह्णाति
 सर्वत्र नीरसः मुक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

किञ्च सानुरागाम् इति । सानुरागां स्त्रियं हृष्टां वा
 समुपस्थितं सृत्वं हृष्टां अविद्वलमनाः कामभयाभ्यां विमुक्त-
 मनाः महाशयो मुक्त एव ॥ १४ ॥

किञ्च सुखे इति । स्पष्टम् ॥ १५ ॥

न हिंसा इति । शीघ्रसंस्कारे च नरे नराभिमानरहिते

तत्त्वज्ञानरूपविहितं नाम सत्तदमप्रकारम् । १८

नाश्वर्यं नैव न चोभः शीघ्रसंस्कारबेजरे ॥१६॥

न मुक्तो विषयबेदा न वा विषयबोध्यः ।

असंसक्तमना नित्यं प्राप्तं प्राप्तमुपाश्रुते ॥ १७ ॥

समाधानासमाधानहिताहितकिञ्चल्यनाः ।

शून्यचित्तो न जानाति कैवल्यमिव संस्थितः ॥१८॥

निर्ममो निरहङ्कारो न किञ्चिदिति निश्चितः ।

अन्तर्गन्धितसर्वाशः कुर्वन्नपि करोति न ॥ १९ ॥

मनःप्रकाशसम्बोद्धस्वप्नवाद्याविवर्जितः ।

दशां कामपि सम्प्राप्तो भवेद्भूलितमानसः ॥२०॥

विदुषि, हिंसा नाम परद्रोह इत्यादयो मनोविकारा न भव-
न्बोध्यः ॥ १६ ॥

न मुक्त इति । जीवन्मुक्तः विषयबेदा अपि न, न वा
विषयबोध्यः किं तर्हि असंसक्तमनाः सन् प्रारब्धवशात् प्राप्तं
प्राप्तमुपाश्रुते मुक्ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

समाधाना इति । बहिः शून्यचित्तो ज्ञानी, समाधानादि-
विविधाः कल्पना न जानाति उद्ये चते विदेहकैवल्यं प्राप्त
इव ॥ १८ ॥

निर्मम इति । अहं ममाभिमानशून्यतयाधिष्ठानानिर्ममं
“किञ्चित् न सत्” इति निश्चयवान्, अतएव अन्तर्गन्धित-
सर्वाशः, अतएव कुर्वन्नपि न करोति कर्तृत्वाभिमानरहितत्वात्
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

मनः इति । नक्षितं सविशेषवृत्तिहीनं मानसं यच्च न
ज्ञानी, कामपि अनिर्वाच्या दशां सम्प्राप्तो भवेत् । तदेव दर्श-

अथ शान्तिशतकं नाम अष्टादशप्रकरणम् ।

यस्य बोधोदये तावत् स्वप्नवद्वति भ्रमः ।

तस्मै मुखैकरूपाय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

अर्जयित्वाऽखिलानर्थान् भोगानाप्नोति पुष्कलान् ।

न हि सर्वपरित्यागमन्तरेण सुखी भवेत् ॥ २ ॥

यति मनःप्रकाशविवर्जितः । सविशेषप्रकाशात् तात्, तथा
समोद्वर्जितः प्रत्यक्षप्रवचनितत्वात् । अतएव अप्रवर्जितः
आद्येन सुषुप्ताया च विवर्जित इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकं नाम सप्तदशप्रकरणम् ।

तस्याभिन्ने फलीभूतसमस्यैव प्रधानताम् ।

व्याख्यातुं वर्ण्यते शान्तिः शतश्लोकैः पुनः स्फुटम् ॥

तत्र तावत् शान्तेः प्रधानतंति व्यापयितुं फलीभूतं शान्तिं
वर्णयितुं कामः, शान्तिशालिनं नमस्करोति यस्य इति । बोधो-
दये सति तावत् तत्त्वज्ञमेव प्रपद्यन्मनः, स्वप्नवत् तुच्छो यस्य
ज्ञातो भवति । तस्मै शान्ताय निवृत्तसङ्कल्पविकल्पाय अतएव
सुखैकरूपाय दुःखाननुविद्यमुखसभावाय अतएव तेजसे स्व-
प्रकाशाय विदुषे नमः ॥ १ ॥

ननु धनिनोऽपि सुखिनो हृष्यन्ते तत्कथं शान्तसङ्कल्प एव
सुखैकरूप इत्याशङ्क्याह अर्जयित्वा इति । अखिलान् अर्थान्
धनधान्यशान्तादीन् अर्जयित्वा, पुष्कलान् बहुविधान् भोगान्
एव आप्नोति । न तु सुखैकरूपः स्यात् तत्त्वज्ञे दुःखभावि-
त्वात् सर्वपरित्यागमन्तरेण सर्वसङ्कल्पविकल्पात्प्रागं विना,
सुखैकरूपो न हि भवति नैव ज्ञात् ॥ २ ॥

कर्त्तव्यदुःखमार्त्तसङ्ख्यालादग्धान्तरात्मनः ।

कुतः प्रथमपीयूषधारासारमृते सुखम् ॥ ३ ॥

भवोऽयं भावनाभावो न किञ्चित् परमार्थतः ।

नास्त्यभावः स्वभावानां भावाभावविभाविनाम् ॥ ४ ॥

न दूरं न च सङ्क्षोभास्तन्मेवात्मनः पदम् ।

सङ्ख्यविकल्पयोस्तु च्छत्वज्ञानमेव त्वानमात्रस्य तदात्वात् ।
अथा बन्धापुत्रे तु च्छत्वज्ञानमेव त्वानः असतः त्वानासत्त्वात्,
इदमेव रूपकावधारिण विप्रदयति कर्त्तव्य इति । कर्त्तव्यानि
ज्ञानि कर्माणि, तत्त्वनिर्णयानि दुःखानि एव मार्त्तसङ्ख्याला
अन्तरसूर्यतापक्षेण इत्यः अन्तरात्मा मनो तस्य तस्य सङ्ख्य-
विकल्पप्रथमावृत्तधारासञ्चयमासारं विना कुतः कुतः ॥ ३ ॥

सङ्ख्यविकल्पप्रथमस्य अवृत्तत्वं संसाररूपविवर्तित-
त्वात् इत्याशयेनाह भवोऽयम् इति । अयं भवः भावनामात्रः
सङ्ख्यमात्रप्रभवः, परमार्थतः आत्मव्यतिरिक्तं किञ्चित् न अस्ति
परमार्थतस्तु आत्मेव भावरूपः । न तु अभावरूपः । ननु
अभावरूपोऽपि प्रपञ्चः कालादिवशात् भावकाभाव इत्याशयः
नास्ति इति । भावाभावेषु विभाविनां स्मृतानाम्, आभा-
वानाम् अभावो नास्ति । न हि सङ्ख्यमात्रो वद्विः कदाचि-
दपि शीतकल्मसावो दृष्टः । तथा च मनोराज्यवद्भावनामात्र-
सिद्धः सत्त्वभावः प्रपञ्चो भावनासिद्धस्य निवर्तत इति
सङ्ख्यप्रथमसंसारविघटापायममात् आत्मान्तप्राप्तिहेतुत्वात्
प्रवृत्तमिति भावः ॥ ४ ॥

तनु सङ्ख्योपपन्नमात्रेण कल्पमात्रावृत्तप्राप्तिरित्याशयः

निर्विकल्पं निरायासं निर्विकारं निरञ्जनम् ॥५॥

व्यामोहमात्रविरतौ स्वरूपादानमात्रतः ।

वीतशोका विराजन्ते निरावरणदृष्टयः ॥ ६ ॥

समस्तं कल्पनामात्रमात्मा मुक्तः सनातनः ।

इति विज्ञाय धीरो हि किमभ्यस्यति बालवत् ॥७॥

आत्मा ब्रह्मेति निश्चित्य भावाभावौ च कल्पितौ ।

तस्य नित्यप्राप्तत्वमाह न दूरम् इति । आत्मनः पदं स्वरूपं दूरं न अस्ति । न अपि सहोच्चात् वर्तते परिच्छिन्नं नास्ति परिपूर्णत्वात् । अत एवात्मनः पदं नित्यलब्धं प्राप्तमेवास्ति । सहस्रवशात् पुनरप्राप्तमिवाविहांसो मन्वन्ते, कण्ठगतचामी करवत् । कीदृशं पदं, निर्विकल्पं विकल्पातीतं विकल्पाभावगम्यं वा, तथा, निरायासम् आयासातीतं तदभावगम्यं वा, निर्विकारं विकारातीतम् । निरञ्जनम् उपाधिमल-गुण्यम् ॥ ५ ॥

कथं तर्हि तत्त्वज्ञानेन तत्प्राप्तिव्यवहारः शास्त्रकारणमित्याशङ्क्य भ्रान्तिनाशमात्रादेवेत्याह व्यामोह इति । ज्ञानेन निरावरणदृष्टयः अविद्यानाहतदृष्टयः व्यामोहमात्रस्य प्रपञ्च-भ्रान्तिमात्रस्य विरतौ सत्त्वां, स्वरूपादानमात्रतः आत्म-विभ्रान्तिमात्रतो वीतशोका विराजन्ते सर्वदा स्वभावेनैव पूर्वाहितोपतया प्रकाशन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आत्मज्ञानरहस्यमाह समस्तमिति । अष्टार्थमिदम् ॥७॥

समस्तकल्पनामात्रमिति ज्ञानस्य निदानभूतं तत्त्वं पदार्थस्वज्ञानमाह आत्मा इति । आत्मा त्वं पदार्थः, ब्रह्म

निष्कामः किं विजानाति किं ब्रूते च करोति

किम् ॥ ८ ॥

अयं सोऽहमयं नाहमिति शीघ्रा विकल्पनाः ।

सर्वमात्मेति निश्चित्य तूष्णींभूतस्य योगिनः ॥ ९ ॥

न विक्षेपो न चैकाग्र्यं नातिबोधो न मूढता ।

न सुखं न च वा दुःखमुपशान्तस्य योगिनः ॥ १० ॥

तत्त्वदार्थाभिन्न इति निश्चित्य अधिष्ठानमाज्ञात्कारात् च भावा-
भावी घटादिः तदभावः च कल्पितो इति निश्चित्य, तथा
च सर्वस्य तूष्णत्वानुसन्धानात् कामहेत्वविद्याविनयात् च
निष्कामः सन्, किं विगृह्यतया, जानाति किं ब्रूते, किं च
कार्यं करोति, कर्तृत्वाभिमानरहितत्वात् ज्ञातापि न
जन्तापि न क्रियाकर्तापि नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

सर्वमात्मेति ज्ञानं सर्वकल्पनानिवर्तकमित्याह अयमिति ।
सर्वमात्मेति निश्चित्य अनुभूय, तूष्णींभूतस्य निवृत्तवाग्-
व्यापारस्य, योगिनः "वृत्तिहीनं मनः कृत्वा चैतन्नं पर-
मात्मनि । एकोक्तस्य विमुच्येत मुष्योऽयं योग उच्यते ॥"
इति योगसूत्रस्य अनुशोक्तम् । इति विविधाः कल्पनाः शीघ्रा
भवन्ति, इतीति किम् ? अहं करोमि य एवाहं पूर्वदिने
कृतमकरव्रतं, सोऽहं यजामि, अयं देवदत्तो गच्छति, नाहं
कर्मिणामोत्थादयः कल्पनाः शीघ्रा भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

निवृत्तमहत्त्वस्य स्वरूपमाह । हास्यां न विक्षेप इति ।
उपशान्त-विकल्पस्य योगिनः, विक्षेपो व्यसृता न, एकाग्र-
दिक्कर्मपि नेत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वाराज्ये भैक्ष्यवृत्तौ च लाभालाभे जने वने ।
 निर्विकल्पस्वभावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः ॥ ११ ॥
 क्व धर्मः क्व च वा कामः क्व चार्थः क्व विवेकिता ।
 इदं कृतमिदं नेति इन्द्रैर्मुक्तस्य योगिनः ॥ १२ ॥
 कृत्यं किमपि नैवास्ति न कापि हृदि रञ्जना ।
 यथा जीवनमेवेह जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥ १३ ॥
 क्व मोहः क्व च वा विश्वं क्व तद् ध्यानं क्व मुक्तता ।
 सर्वसङ्कल्पसीमायां विश्रान्तस्य महात्मनः ॥ १४ ॥

स्वाराज्य इति । स्वाराज्ये स्वर्गराज्ये, भैक्ष्यवृत्तौ च
 प्रारब्धवस्तुलाभे तदभावे, जने जनसमूहे, वने विजने च,
 विशेषो योगिनो नास्ति । कौटुम्बिकस्य विकल्परहित-स्वभाव-
 स्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

क्व धर्म इति । इदं कृतमिदं न कृतमित्यादि इन्द्रैर्मुक्तस्य
 योगिनः धर्मार्थकामाः, विवेकिता मोक्षोपायभूतो विवेकश्च
 न भवति, तन्मूलभूताविद्याकामसङ्कल्पादी विनाशादि-
 त्यर्थः ॥ १२ ॥

कथं तर्हि जीवन्मुक्तस्य लोके क्रियेत्याशङ्क्य जीवनादृष्टवशा-
 ददेवेत्याह कृत्यमिति । जीवन्मुक्तस्य योगिनः सङ्कल्पवशात्
 किमपि कृत्यं नैवास्ति तथा, हृदि मनसि कापि रञ्जना
 कोऽपि अनुरागो न अस्ति, तदेतुभूताया विद्याया अभावात्,
 तथापि अस्य कृत्यं यथा जीवनं जीवनादृष्टमनतिक्रम्य भवती-
 त्यर्थः ॥ १३ ॥

क्व मोह इति । सङ्कल्पसीमायाम् आकङ्क्षुर्वा विश्रान्तस्य

येन विश्वमिदं दृष्टं स नास्तीति करोतु वै ।

निर्वासनः किं कुरुते पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १५ ॥

येन दृष्टं परं ब्रह्म सोऽहं ब्रह्मेति चिन्तयेत् ।

किं चिन्तयति निश्चितो द्वितीयं यो न पश्यति १६

दृष्टो येनात्मविद्ये पो निरोधं कुरुते त्वसौ ।

उदारस्तु न विक्षिप्तः साध्याभावात्करोति किम् १७

धीरो लोकविपर्यस्तो वर्त्तमानोऽपि लोकवत् ।

लोकादिकं न भवति, किं कारणमाश्रित्य भवति, न किमपि
कारणमाश्रित्य भवति, आत्मबुद्ध्या कारणोपमर्दादित्यर्थः ॥ १५ ॥
॥ येन इति । येन इदं दिशं घटादिदृष्टं दृष्टं, स तदाहित-
विचारः कदाचित् घटादिकं नास्तीति करोतु वै नास्तीति
जानातु । यः पश्यन्नपि न पश्यति स निर्वासनः सन् किं
कुरुते, यद्विषयकः संस्कारोऽपि नास्ति, तच्च कर्तुमशक्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

येन इति । येन परं व्यतिरिक्तं ब्रह्म दृष्टं, स परं ब्रह्मेति
चिन्तयेत्, यः तु द्वितीयं न पश्यति, स निश्चितः सर्वचिन्ता-
रहितः सन् किं चिन्तयति, न किमपि चिन्तयति, अद्विती-
यात्मानुभवशालिनि ब्रह्मचिन्तनमपि नास्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

ज्ञाननिश्चिननिरोधोऽपि नास्तीत्याह दृष्ट इति । येन
आत्मविद्येयः चिन्तादिभ्रमो दृष्टः, असौ पुरुषः, चिन्त-निरोधं
कुरुते विद्येयपरिहारार्थम् । उदारः सर्वदाद्वितीयात्मदर्शी
तु विक्षिप्त एव न अस्ति स विद्येयपरिहारलक्षणेन साध्या-
भावात्, किं कुरुते कथं निरोधं कुरुते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

न समाधिं न विज्ञेयं न लिपं स्वस्य पश्यति ॥ १८ ॥
 भावाभावविहीनो यस्तृप्तो निर्वासनो बुधः ।
 नैव किञ्चित् कृतं तेन लोकदृष्ट्या विजुर्वता ॥ १९ ॥
 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धीरस्य दुर्गहः ।
 यदा यत्कर्तुमायाति तत्कृत्वा तिष्ठतः सुखम् ॥ २० ॥
 निर्वासनो निरात्मन्ः स्वच्छन्दो मुक्तवचनः ।

इदमेव विवृणोति धीर इति । धीरः अतीयात्म-
 विज्ञान्तः लोकविपर्यस्तः लोकेषु विज्ञेयपरहितः प्रत्यवशात्
 लोकवद्वर्त्तमानोऽपि बाधितानुहत्या व्यवहारपरो यः सत्यं
 समाधिः अयं विज्ञेयः तथा अयं विज्ञेयकृतो नैव आत्मन
 इत्यादिकं न पश्यति । विज्ञानदर्शित्वात् ॥ १८ ॥

भावाभाव इति । यो बुधस्तृप्तः स्वात्मानुभवद्वन्द्वोऽत एव
 भावाभावविकारस्फूर्तिविहीनः, अत एव निर्वासनः, तेन
 लोकदृष्ट्या जुर्वतापि किञ्चित् अपि नैव कृतं स्वात् । अक-
 र्त्तात्मज्ञानेन कर्त्तृत्वाध्यासबाधादित्यर्थः ॥ १९ ॥

इदमेव विवृणोति प्रवृत्तौ वा इति । धीरस्य आत्म-
 विज्ञान्तस्य प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा, दुर्गहः दुराग्रहः कर्त्तृ-
 त्वाभिमानो न अस्ति कोदृशस्य धीरस्य, प्रारब्धवशात् यदा
 यत् प्रवृत्तं वा निवृत्तं वा कर्त्तुमायाति, तत्सुखम् अनायासं
 यथा स्वात्तया कृत्वा तिष्ठतः, अतः कर्त्तृत्वाभिमानाभाव-
 ज्ञानिनां कृतमकृतम् एव इत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु ज्ञानी चेत् निर्वासनस्तर्हि केन प्रवृत्तः कर्म करोति
 इत्याशङ्क्याह निर्वासन इति । निर्वासनः अत एव निरात्मन्ः

क्षिप्तः संस्कारवातेन धेष्टते शुष्कपर्ववत् ॥ २१ ॥
 असंसारस्य तु कापि न इर्षो न विषादता ।
 स शीतलमना निर्व्यं विदेह इव राजते ॥ २२ ॥
 कुत्रापि न जिहासास्ति नाशो वापि न कुत्रचित् ।
 चात्मारामस्य धीरस्य शीतलाच्छतरात्मनः ॥ २३ ॥
 प्रकृत्वा शून्यचित्तस्य कुर्वतोऽस्य बहुचक्षुः ।
 प्राकृतस्येव धीरस्य न मानो नावमानता ॥ २४ ॥

कर्तव्यानुसन्धानरहितः, अत एव क्षणिकः रागद्वेषानधीनः ।
 अतो मुक्तबन्धनः बन्धहेत्वज्ञानशून्यः ज्ञानी, संस्कारवातेन क्षिप्तः
 प्रारब्धपवनेन प्रेरितः सन्, शुष्कपर्ववत् विधेष्टते ॥ २१ ॥

संसारसङ्ख्यादिशून्यस्तु सर्वदा सन्तुष्ट एवेत्याह असंसारस्य
 इति । न विद्यते संसारस्य हेतुः सङ्ख्यो यच्च तच्च असंसारस्य
 इर्षादिका कर्मयो न जायन्ते, अतएव कर्मिरहितत्वात् निर्व्यं
 शीतलमना विदेहमुक्त इव राजते “बहुर्मिरहितः शिवः” इति
 श्रुतेः ॥ २२ ॥

कुत्रापि इति । चात्मारामस्य, अतएव धीरस्य निर्व्य-
 चित्तस्य, अतएव शीतलः अच्छतरः निर्मलतरः चात्मा मनो
 यस्य तस्य शीतलाच्छतरात्मनः ज्ञानिनः कुत्रापि जिहासा
 ज्ञानेच्छा नास्ति, उपादिक्तापि नास्ति, रागद्वेषाभावात्
 नाशोऽपि अनर्घोऽपि कुत्रचित् न अस्ति, अनर्घहेतोरज्ञान-
 ज्ञानाभावादित्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रकृत्वा इति । प्रकृत्वा समाधेन, शून्यं विचाररहितं
 चित्तं यच्च तच्च धीरस्य चात्मविज्ञानस्य प्राकृतस्येव अज्ञानिन

कृतं देहेन कर्मेदं न मया शुद्धरूपिणा ।
 इति चिन्तामनुरोधो यः कुर्वन्नपि करोति न ॥२५॥
 अतद्वादीव कुरुते न भवेदपि बालिशः ।
 जीवन्मुक्तः सुखी श्रीमान् संसरन्नपि शोभते ॥२६॥
 नानाविचारमुश्रान्तो धीरो विश्रान्तिमागतः ।
 न कल्पते न जानाति न शृणोति न पश्यति ॥२७॥
 असमाधेरविच्छे पात्र मुमुक्षुर्न चेतः ।

इव, यदृच्छया प्रारब्धवशात्, कुर्वतोऽस्य विदुषः स्वमानाप-
 मानानुसन्धानं नास्ति इत्यर्थः । २४ ।

कृतं देहेन इति । इति चिन्तामनुरोधते निरन्तरं अयति
 यः स कुर्वन्नपि न करोति, कर्तृत्वाभिमानाभावादित्यर्थः ॥२५॥

अतद्वादीव इति । जीवन्मुक्तः अतद्वादीव अहमिदं करि-
 ष्यामि इति अवदन्नेव कार्यं कुरुते, प्रारब्धवशादवदन् अपि
 बालिशो मूर्खो न भवेत् अन्तर्ज्ञानित्वात्, अतएव संसरन्नपि
 संसारव्यवहारं कुर्वन्नपि अन्तः सुखी अतएव श्रीमान् प्रसव-
 तया शोभावान्, अतएव शोभते दीप्यते स्वप्रकाश इत्यर्थः ॥२६॥

नाना इति । नानाविचारात् द्वैतविचारात्, मुश्रान्तः इव
 निवृत्तो यतो धीरो ज्ञानी, अतएव आत्मन्येव विश्रान्तिमागतः,
 अतएव न कल्पते, सङ्ख्यादिव्यं मनोव्यापारं न करोति न
 जानाति बुद्धिव्यापारं न करोति, शब्दं न शृणोति, रूपं न
 पश्यति, इन्द्रियमात्रव्यापारं न करोति कर्तृत्वाभिमानाभावात्
 इत्यर्थः । २७ ।

असमाधेः इति । ज्ञानी मुमुक्षुः न भवति, असमाधेः

निश्चित्य कल्पितं पश्यन् ब्रह्मैवास्ते महाशयः २८
यस्यान्तः स्यादहङ्कारो न करोति करोति सः ।
निरहङ्कारधीरेण न किञ्चिदकृतं कृतम् ॥ २९ ॥
नोद्दिग्धं न च सन्तुष्टमकर्तृ स्पन्दवर्जितम् ।
निराशं गतसन्देहं चित्तं मुक्तस्य राजते ॥ ३० ॥
निर्ध्यातुं चेष्टितुं वापि यश्चित्तं न प्रवर्त्तते ।

समाधेरकरणात् तथा इतरो बहो न भवति, अविशेषात् दैत-
भ्रमाभावात् इत्यर्थः । कीदृशस्तर्हि ज्ञानोत्थायज्ञाह निश्चित्य
इति । इदं सर्वं कल्पितम् इति पूर्वमेव निश्चित्य, पश्चात् बाधि-
तानुहत्या पश्यन् अपि महाशयः निर्विकारचित्तः, अतएव
ब्रह्मैवास्ते ॥ २८ ॥

ननु संसारं पश्यन्नेव कथं ब्रह्मैवाशब्दं अहङ्काराभावात्
इत्याह यस्त इति । यस्यान्तःकरणे अहङ्काराध्यामः स्यात् ।
सः लोकदृष्ट्या न कुर्वन्नपि सहस्रादिकं करोति कर्तृत्वाध्या-
सात् । निरहङ्कारेण अतएव धीरेण कर्तृत्वाध्यासरहितेन,
यद्यपि लोकदृष्ट्या अकृतं, तथापि अदृष्ट्या न किञ्चित् अपि
कृतं कर्तृत्वाध्यामाभावादित्यर्थः । “यस्त नाहङ्कृती भावो बुद्धि-
र्यस्त न लिप्यते” इति स्मृतेः ॥ २९ ॥

मुक्तचित्तं वर्णयति द्वाभ्यां नोद्दिग्धम् इति । मुक्तस्य चित्तं
राजते केवलप्रकाशरूपमेव यतो नोद्दिग्धम् उद्देगद्वैतोर्द्वेषा-
भावात् । न च सन्तुष्टं मन्तोवद्वैतोरनुशासनाभावात् । तथा
अकर्तृ स्पन्दवर्जितं सहस्रविकल्पशून्यमत एव निरामयम्,
गतःसन्देहो यस्मात् तत् गतसन्देहं सन्देहद्वैतोरज्ञानस्य नष्ट-
त्वात् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

निर्निमित्तमिदं किन्तु निर्धायति विचेष्टते ॥३१॥

तत्त्वं यथार्थमाकर्ण्य मन्दः प्राप्नोति मूढताम् ।

अथवायाति सङ्कोचममूढः कोऽपि मूढवत् ॥३२॥

एकाग्रता निरोधो वा मूढैरभ्यस्यते भ्रमम् ।

धीराः कृत्यं न पश्यन्ति सुप्तवत् स्वपदे स्थिताः ॥३३॥

निर्धायितुम् इति । यस्य ज्ञानिनः चित्तं निर्धायितुं निःक्रिय-
त्वेन स्थातुं चेष्टितुं चेष्टां सङ्ख्यादिरूपां कर्तुं वापि न प्रव-
र्तते न सङ्कल्पयति । किन्तु इदं ज्ञानिचित्तं निर्निमित्तं
सङ्कल्पपरहितमेव सत् निर्धायति निश्चलं स्वरूपे तिष्ठति
चेष्टति । तथा विचेष्टते विविधां चेष्टां करोति इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ज्ञान्यज्ञानिनो निर्विशेषं वदन्नेव ज्ञानिनो विरलत्व-
माह तत्त्वम् इति । मन्दः अज्ञानी यथायं तत्त्वं तत्त्वम्पदार्थं
भेदम्, श्रुतेः आकर्ण्य असम्भावनाविपरीतभावनाभ्यां मूढ-
ताम् अविवेकं प्राप्नोति । अथवा ग्राह्यार्थसाक्षात्काराय सङ्कोचं
चित्तसमाधिम् आयाति कोऽपि सङ्कोचेष्वेकः अन्तः असङ्को-
ऽपि बाह्यगत्वा मूढवत् बहुव्यवहारकर्ता भवति ॥ ३२ ॥

“अथवायाति सङ्कोचम्” इत्यनेनोक्तौ एकाग्रतानिरोधौ
कूपयति एकाग्रता इति । एकाग्रता एकमेव अर्थं ध्येयं यस्य
तदेकाग्रम् । एकाग्रस्य भाव एकाग्रता वा एकाग्रता एकलक्ष-
निष्ठचित्तता । अथ वा निरोधः चित्तविक्रियो मूढैः अनुत्प-
त्त्यात्मसाक्षात्कारैः विपरीतभावनानिष्ठत्वये भ्रमम् अत्यर्थम्,
अभ्यस्यते सुप्तवत् सुसुप्तवत् देहात्मधीरादित्वेन स्वपदे स्वरूपे
स्थिता धीरा विज्ञानिनस्तु प्रायुक्तं किमपि कृत्यं न पश्यन्ति

अप्रयत्नात् प्रयत्नाद्वा मूढो नाप्नोति निर्वृतिम् ।
 तत्त्वनिश्चयमात्रेण प्राप्नोति भवति निर्वृतः ॥३४॥
 शुद्धं बुद्धं प्रियं पूर्णं निष्प्रपञ्चं निरामयम् ।
 आत्मानं तं न जानन्ति तदाभ्यासपरा जनाः ॥३५॥
 नाप्नोति कर्मणा मोक्षं विमूढोऽभ्यासरूपिणा ।
 धन्यो विज्ञानमात्रेण मुक्तस्तिष्ठत्यविक्रियः ॥३६॥

अहेतानन्दात्मसाक्षात्कारेणैव आनन्दादिभ्रमस्य दुरापास्तत्वा-
 दित्यर्थः ॥ ३३ ॥

निरोधस्य अकिञ्चित्करतामाह अप्रयत्नात् इति । मूढः
 पुनश्च मूढो ब्रह्मात्मैकनिश्चयशून्यः, अप्रयत्नात् चित्तनिरोधात्
 प्रयत्नात् कर्मानुष्ठानात् वा निवृत्तिं परमं सुखं न प्राप्नोति ।
 आनन्दहेतोरानन्दानन्दानुभवाभावादित्यर्थः । प्राज्ञः तु समाधिं
 वाक्कर्म वापि अकुर्वन् । तत्त्वनिश्चयमात्रेण कृतार्थो भवति
 दुःखहेतोरज्ञानस्य ज्ञानेन दग्धत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु मूढस्य योगाभ्यासादात्मानुभवो भविष्यतीत्याशङ्क्य
 न इत्याह शुद्धम् इति । तत्र जगति अभ्यासपरा जनाः अज्ञा-
 निनः आत्मानं तं न जानन्ति । कौटुभं शुद्धं मायामसातीतम्
 अतएव बुद्धं अप्रकाशम् । प्रियं सुखरूपं पूर्णं यतो निष्प्रपञ्चम्
 अतएव निरामयं दुःखमन्वन्धरहितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इदमेव विवृणोति नाप्नोति इति । विमूढः अनात्मज्ञः,
 अभ्यासरूपिणा योगाभ्यासात्मकेन कर्मणा मोक्षं नाप्नोति ।
 “कर्मणा न प्रजया न धनेन” इति श्रुतेः । धन्यो भाग्यवान्
 विरहो विज्ञानमात्रेण अविक्रियो निरुद्धाविद्याकामकर्मा,
 अतएव मुक्तस्तिष्ठति ॥ ३६ ॥

मूढो नाप्नोति तद्ब्रह्म यतो भवितुमिच्छति ।
 अनिच्छन्नपि धीरो हि परब्रह्मस्वरूपभाक् ॥२७॥
 निराधारा ग्रहव्यथाः मूढाः संसारपोषकाः ।
 एतस्यानर्थमूलस्य मूलच्छेदः कृतो बुधैः ॥ २८ ॥
 न शान्तिं लभते मूढो यतः शमितुमिच्छति ।
 धीरस्तत्त्वं विनिश्चित्य सर्वदा शान्तमानसः ॥२९॥
 कात्मनो दर्शनं तस्य यद्दृष्टमवलम्बते ।

मुमुक्षुरपि मूढो ब्रह्म नाप्नोतीत्याह मूढ इति । मूढः
 अज्ञानी, यतः चित्तनिरोधात् एव ब्रह्म भवितुमिच्छति ।
 ततो ब्रह्म नाप्नोति, हि निश्चितं धीरो ज्ञानी मोक्षम् अनिच्छ-
 नपि परब्रह्मस्वरूपभाक् व्यग्रधानस्य निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥२७॥

एतदेव स्पष्टयति निराधारा इति । मूढाः अज्ञानिनः,
 निराधारा ग्रहव्यथाः केवलेन चित्तनिरोधेनैवाहं मोक्षामीति
 निष्कारणदुराग्रहव्यथाः प्रत्युत संसारपोषकाः संसारनिव-
 र्त्तकज्ञानपरास्तु खत्वात् । बुधैः ज्ञानिभिः अनर्थमूलस्य एतस्य
 संसारस्य मूलच्छेदः कृतः संसारमूलभूताज्ञानस्य ज्ञानेन
 निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

किञ्च न शान्तिम् इति । मूढ अज्ञानी यतः निरोधादेः,
 शमितुमिच्छति । न ततः शान्तिं लभते, धीरो विवेकी तत्त्वं
 विनिश्चित्य शमितुमनिच्छन्नपि स्वभावात् एव सर्वदा शान्त-
 मानसो भवति । चेतोविकारहेतोरज्ञानस्य निवृत्तत्वादि-
 त्यर्थः ॥ २९ ॥

किञ्च कात्मनः इति । यद्दृष्टं यस्य दृष्टं ज्ञातम् अवलम्बते

धीरास्तं तं न पश्यन्ति पश्यन्त्यात्मानमव्ययम् ४०
 क्व निरोधो विमूढस्य यो निर्वन्धं करोति वै ।
 स्वारामस्यैव धीरस्य सर्वदाऽसावक्लविमः ॥ ४१ ॥
 भावस्य भावकः कश्चिन्न किञ्चिद्भावकोऽपरः ।
 उभयाभावकः कश्चिदेवमेव निराकुलः ॥ ४२ ॥
 शुद्धमह्यमात्मानं भावयन्ति कुबुद्धयः ।

दृश्यं विषयीकरोति । तस्यात्मनो दर्शनं क्व, न कापि इत्यर्थः ।
 धीराः ज्ञानिनः तं तं तिमिरप्रदोषादिकं दृश्यपदार्थं न
 पश्यन्ति, किन्तु चिद्रूपम् आत्मानं पश्यन्ति । ४० ।

क्व इति । यः अज्ञानी शुद्धचित्तनिरोधे निर्वन्धं करोति ।
 तस्य विमूढस्य क्व चित्तनिरोधः, न कापि, अज्ञानिनां समा-
 ध्यपरमे पुनश्चित्तप्रसारात्, स्वारामस्यैव आत्मारामस्य अतएव
 निबलचित्तस्य सर्वदाऽसौ चित्तनिरोधः अक्लविमः आभाविकः
 सर्वदा आत्मानुभवशालित्वात् । ४१ ।

भावक इति । कश्चित् तार्किकादिः भावकः भावकः
 भावरूपं परमायतः सन् प्रपञ्च इति भावयते मन्यते इति
 भावस्य भावकः, अपरः शुन्यवादी बोधः न किञ्चिदस्तीति
 विभावयतीति न किञ्चिद्भावकः । कश्चित् सङ्क्षेपे एव कश्चि-
 दात्मानुभवशाली, उभयाभावकः सन् एव उभयाभावेन एव
 निराकुलः क्लेशचित्त आसौ इत्यर्थः । ४२ ।

“न किञ्चिदपि चिन्तयेत्” इति भगवद्वचनम्, सिद्धान्त-
 मभिप्रेत्याह शुद्धम् इति । कुबुद्धयः मूढबुद्धय एव शुद्धं निर्मलम्
 शुद्धं हेतवर्जितम्, आत्मानम् अतनमौलं व्यापकं भावयन्ति

न तु जानन्ति संमोहाद्यावज्जीवमनिर्वृताः ॥४३॥

मुमुक्षोर्बुद्धिरालम्ब्यमन्तरेण न विद्यते ।

निरालम्बैव निष्कामा बुद्धिर्मुक्तस्य सर्वदा ॥४४॥

विषयद्वीपिनो वीक्ष्य चकिताः शरणार्थिनः ।

विशन्ति भटिति क्रोडं निरोधैकाग्रसिद्धये ॥४५॥

निर्वासनं हरिं दृष्ट्वा तृष्णीं विषयदन्तिनः ।

चिन्तयन्ति, न तु जानन्ति साक्षात्कुर्वन्ति कुतः, सम्मोहात् निमलत्वस्य कल्पितमलसापेक्षत्वात् अद्वयस्य कल्पितद्वैत-सापेक्षत्वात् आत्मत्वस्य च कल्पितानात्मसापेक्षत्वात् सापेक्ष-रूपचिन्तनेन तु मोहानिहतेः यतो न जानन्ति, अतएव यावज्जीवमनिर्वृताः परमसन्तोषरहिताः सन्तोषस्य ज्ञानैक-लभ्यत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

इदमेव विशदयति मुमुक्षोः इति । मुमुक्षोः अनधि-गतात्मसाक्षात्कारस्य बुद्धिः, सविशेषालम्बनम् अन्तरेण न विद्यते साक्षात्काराभावात् मुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य, अतएव मुक्तावपि निष्कामा बुद्धिः, सर्वदा निरालम्बैव निर्विशेषा-त्मानुभवरूपैव, सविशेषादिपरित्याग एवात्मानुभवः ॥ ४४ ॥

निरोधोऽपि विषयस्कृत्तिचकितेरेवानुष्ठायते न तु वि-शे-षक्षेत्रित्याह विषय इति । विषयद्वीपिनो विषयव्याघ्रान् वीक्ष्य “शादूलद्वीपिनो व्याघ्रे” इत्यमरः भीताः शरणार्थिनः व्याघ्ररक्षणार्थिनो, मूढा एव निरोधसिद्धये एकलक्ष्यवृत्ति-सिद्धये वा, भटिति शीघ्रं, क्रोडं कन्दरान्तःप्रदेशं, विशन्ति न तु जानन्ति इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

वासनात्याग एव विषयभयनिवृत्तिरित्याह निर्वासनमिति ।

पञ्चावने न ब्रह्माक्षे सेवने कृतचाटवः ॥ ४६ ॥

न मुक्तिकारिकां धत्ते निःशब्दो युक्तमानसः ।

पश्यन् मृक्षन् स्पृशन् विप्रग्नश्चाक्षे यथासुखम् ४७

वस्तुनवचमात्रेण शुद्धबुद्धिर्निपाकुलः ।

नैवाचारमनाचारमौदास्यं वा प्रपश्यति ॥ ४८ ॥

यदा यत् कर्तुमावाति तदा तत् कुरुते ऋजुः ।

शुभं वाप्यशुभं वापि तस्य चेष्टा हि बाधवत् ॥ ४९ ॥

निर्वासनो यः पुरुषस्तत्रचर्चं, हरिं सिंहं दृष्ट्वा विषयदन्तिनो
न ब्रह्माः सन्तः तूष्णीं मीनं यथा स्वातन्त्र्या पलायनो कृत-
चाटवः कृतप्रियवचना इव तं निर्वासनम् ईश्वराकृष्टाः स्व-
मानस्य सेवन्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

न मुक्तिकारिकामिति । निःशब्दो मतसंग्रहः अत एव
युक्तमानसो निबलमानसः ज्ञानो मुक्तिकारिकां यमनियमादि-
क्रियामायहात् न धत्ते किं तर्हि कर्तव्याध्यासरहितत्वात्
यथासुखम् आत्मसुखमनतिक्रम्य, लोकादृष्ट्या ईश्वरादिक्रियां
कुर्वन् आस्यं इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

वस्तु इति । वस्तुनविदात्मनः अवचमात्रेण ज्ञाता वा
दृष्टबुद्धिः अक्षयकामसाक्षात्कारस्ततो निराकुलः अक्षयकपलः
पुद्गलः, आचारं क्रियानुष्ठानम् अनाचारम् अशुभं कर्म वा,
पौदास्यं नेष्टव्यम् उभयत्रापि ताटस्थ्यं वा एतन्नवमपि नैव
प्रपश्यति आत्मकत्वादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

यदा इति । यदा यत् शुभं नेष्टव्यं वा अशुभं कर्म वा,
कर्तुमावाति तत् लोकादृष्ट्या प्रारब्धवशात् कुरुते, ऋजुः

स्वातन्त्र्यात् सुखमाप्नोति स्वातन्त्र्यात्तमते परम् ।
 स्वातन्त्र्यान्निर्वृतिं गच्छेत् स्वातन्त्र्यात् परमं पदम् ५०
 अकर्तृत्वमभोक्तृत्वं स्वात्मनो मन्यते यदा ।
 तदा क्षीणा भवन्त्येव समस्ताश्चित्तवृत्तयः ॥ ५१ ॥
 उच्छृङ्खलाप्यकृतिका स्थितिधीरस्य राजते ।
 न तु सस्पृहचित्तस्य शान्तिर्मूढस्य क्वचिमा ॥ ५२ ॥
 विलसन्ति महाभोगैर्विशन्ति गिरिगङ्गरान् ।

आपहरहितः, हि यतः कारणात् तस्य चेष्टा बालवत् प्रारब्ध-
 मात्रायत्ता न रागद्वेषाधीना ॥ ४९ ॥

स्वातन्त्र्यात् इति । स्वातन्त्र्यात् रागद्वेषानधीनत्वात् सुखं
 मनःप्रसादम्, आप्नोति यतः स्वातन्त्र्यात् परं ज्ञानं प्राप्नोति ।
 तथा स्वातन्त्र्यात् निर्वृतिं नित्यसुखं गच्छेत् प्राप्नुयात् । अतः
 एव स्वातन्त्र्यात् परमं पदं स्वस्वरूपविशान्तिं गच्छेत् ॥ ५० ॥

अकर्तृत्वम् इति । यदा स्वात्मनः अकर्तृत्वम् अभोक्तृत्वं
 मन्यते, तदा समस्ताः चित्तवृत्तयः क्षीणा भवन्त्येव, अमुकं
 कर्म अहं करिष्यामि, अमुकं मे भोग्यं भवतु इत्यादि चित्त-
 वृत्त्यनुदये तज्जन्मानामन्यासामपि चित्तवृत्तीनामनुदया-
 दित्यर्थः ॥ ५१ ॥

उच्छृङ्खला इति । धीरस्य यौतस्फुटस्य अकृतिका अक्ल-
 त्रिमा, उच्छृङ्खलापि शान्तिरहितापि स्थितिः शोभते वस्त्रह-
 चित्तस्य मूढस्य तु क्वचिमा न शोभते इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

निरस्यकल्पनां ज्ञानिनां तु भोगतज्जान्धोरप्यनापह
 इत्याह विश्ववन्ति इति । निरस्यकल्पना धीराः ज्ञानिनः

निरक्षकल्पना धीरा चक्षुषा मुक्तबुद्धयः ॥५३॥

श्रोत्रियं देवतां तीर्थमङ्गनां भूपतिं प्रियम् ।

दृष्ट्वा संपूज्य धीरस्य न कापि हृदि वासना ॥५४॥

भृत्यैः पुत्रैः कलत्रैश्च दौहित्रैश्चापि गोचरैः ।

विहस्य धिक्कृतो योगी न याति विवर्तितं मनाक् ५५

सन्तुष्टोऽपि न सन्तुष्टः खिन्नोऽपि न च खिद्यते ।

तस्याश्चर्य्यदृशां तां तां तादृशा एव जानति ॥५६॥

कर्त्तव्यतैव संसारो न तां पश्यन्ति सुरयः ।

कदाचिद्वारब्धवयात् मङ्गलभोगैः विससन्ति क्रीडन्ति कदा-
चित्प्रारब्धवयात्, निरिगञ्जरान् पर्वतवनानि विभ्रन्ति
क्रीडन्तः, चक्षुषाः आसन्निरक्षिताः यतो मुक्तबुद्धयः, कदाचि-
द्भासरक्षितबुद्धय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

श्रोत्रियम् इति । धीरस्य ज्ञानिनः श्रोत्रियदेवतातीर्थ-
पूजने सति हृदि कापि वासना धर्मार्थकामवासना न जायते,
तथा चङ्गनां भूपतिं प्रियं पुत्रादिकं च दृष्ट्वा कापि काव्य-
पदार्थवासना न जायते, सर्वत्र समबुद्धित्वादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

भृत्यैः इति । भृत्यादिभिर्विहस्य उपहस्य विवर्तितः तिर-
स्कृतो योगी मनाक् किञ्चिदपि विवर्तितं चित्तचोभं न याति,
राजदेवदेतोर्मोदकसाभावात् इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

सन्तुष्टः इति । शोचदृष्ट्वा सन्तोषादिबुद्धौऽपि वस्तुतः
तद्वर्जितः, तस्य ज्ञानिनः तां ताम् आश्चर्य्यदृशां तादृशा एव
ज्ञानिनः जानते ॥ ५६ ॥

कर्त्तव्यतैव इति, कर्त्तव्यतैव ममेदं कर्त्तव्यमिति कार्य-

शून्याकारा निराकारा निर्विकारा निरामयाः ॥१०॥
 अतुर्वन्नपि संज्ञेमात् व्ययः सर्वत्र मूढधीः ।
 तुर्वन्नपि तु ज्ञानानि कुशलो हि निराकुशः ॥११॥
 सुखमासी सुखं श्रिते सुखमायाति वाति च ।
 सुखं कति सुखं मुक्ते व्यवहारेऽपि शान्तधीः ॥१२॥
 स्वभावाद्यस्य नैवार्तिर्लोकवत् व्यवहारिणः ।
 महाप्रद इवाक्षोभ्यो गतक्लेशः सुशोभते ॥१३॥

सङ्ख्य एव, संसारः तदेतत्वात् सूर्यो ज्ञानिनः तं कर्तव्यतां
 न पश्यन्ति न सङ्ख्ययन्ति सङ्ख्यरहितत्वात्, कीदृशः सूर्यः
 शून्ये सर्वकार्यक्षये तथा वर्त्तमानघटाद्याकारे व्यासते आकारः
 आभासो विद्यते येषां ते शून्याकाराः घटाद्याकाराः निरा-
 काराः अतएव निर्विकाराः सन्ता आत्मदर्शिनः, अतएव निरा-
 मयाः सङ्ख्योपपन्नरहिता इत्यर्थः ॥ १० ॥

अतुर्वन्नपि इति । अतुर्वन्नपि मूढधीः सर्वत्र शून्याकार-
 निराकारेषु संज्ञेमात् सङ्ख्यात् व्ययः भवति । कीदृश्या
 ज्ञानानि तुर्वन्नपि कुशलो विद्वान् हि निश्चितं निराकुशो
 निश्चलचित्तः आकारामत्वात् एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

सुखम् इति । आत्मवश्यात् व्यवहारे जायमाने शान्तधीः
 आत्मनिष्ठबुद्धिर्विद्वान् आत्मसुखम् अगतिशयेन आसीत् उप-
 विश्रान्ति श्रिते आत्मैव इति ज्ञानेति वक्ति मुक्ते सर्वेन्द्रियव्यापारं
 करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु ज्ञानिनोऽपि व्यवहारेषु कथं न रोद इत्यत आह
 स्वभावात् इति । व्यवहारिणः अपि सन् ज्ञानिनो कीदृशत्

निवृत्तिरपि मूढस्य प्रवृत्तिरुपजायते ।

प्रवृत्तिरपि धीरस्य निवृत्तिफलभागिनी ॥ ६१ ॥

परिचयेषु वैराग्यं प्रायो मूढस्य दृश्यते ।

देहे विगलिताशस्य क्व रागः क्व विरागता ॥ ६२ ॥

भावनाभावनासक्ता दृष्टिर्मूढस्य सर्वदा ।

भाव्यभावनया सा तु स्वस्यस्यादृष्टिरुपिषी ॥ ६३ ॥

प्राकृतजनवत् धार्मिकः खेदो न जायते कुतः स्वभावात् साक्षात् कृतानन्दस्य स्वभावादात्मसामर्थ्यादित्यर्थः । स गतक्लेशो ज्ञानी महाकृत इव अक्षोभ्यो निर्विकारः सुशोभते ॥ ६० ॥

निवृत्तिः इति । लोकदृष्ट्या प्रतीयमानापि मूढस्य बाह्येन्द्रियव्यापाराणां निवृत्तिः, प्रवृत्तिस्वरूपैव जायते अहङ्कारादौ नामनिवृत्तित्वात्, धीरस्य ज्ञानिनः लोकदृष्ट्या प्रारब्धवशात् प्रतीयमानापि प्रवृत्तिरपि निवृत्तिफलभागिनी मुक्तिपथैवसाधिनी स्यात् । अहं करोमीत्यभिमानाभावादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

परिचयेषु इति । मूढस्य देहाभिमानिनमृतमस्त्वन्धितया परिच्यतेतेषु धनवैश्यादिषु प्रायो बाहुल्येन वैराग्यं दृश्यते, देहे विगलिताशस्य क्व तत्सम्बन्धिनि पुत्रपृथादौ रागः स्यात्, क्व च शत्रुव्याघ्रादौ विरागता स्यात्, रागविरागयोरभावे तत्सम्बन्धिषु रागविरागयोर्वैकल्यमशक्यत्वात् एवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

भावना इति । मूढस्य दृष्टिः सर्वदा भावनायाम् अभावनायां वा सक्ता, अहं भावनां करोमि यदाहमभावनां करोमीत्यहङ्कारात् स्वस्वस्य आत्मनिष्ठस्य तु सा दृष्टिः, भाव्यभावनया दृश्यचित्तया उपसृजितापि अदृष्टिरुपिषी दृश्यदर्शनरहितरूपैव स्यात्, अहं करोमीत्यभिमानाभावादित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सर्वारम्भेषु निष्कामो यश्चरेद्बालवत् मुनिः ।

न क्षेपस्तस्य शुद्धस्य क्रियमाणेऽपि कर्मणि ॥६४॥

स एव धन्य आत्मज्ञः सर्वभावेषु यः समः ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् भ्रमन्निस्तर्षमानसः ॥६५॥

क्व संसारः क्व चाभासः क्व साध्यं क्व च साधनम् ।

आकाशस्येव धीरस्य निर्विकल्पस्य सर्वदा ॥६६॥

स जयत्यर्थसंश्रयासी पूर्णस्वरसविग्रहः ।

अकृत्रिमोऽनवच्छिन्ने समाधिर्यस्य वर्तते ॥६७॥

ननु सादृश्यभावेन क्रियमाणेऽपि तस्य दृष्टिः कथं दृष्ट्या-
नालम्बिनौत्थाशङ्क्य निष्कामत्वादित्याह सर्वारम्भेषु इति ।
यो बालवत् निष्कामः सन् प्राक्तनवशात् सर्वारम्भेषु चरति
प्रवर्तते, तस्य शुद्धस्य अहङ्कारमलवर्जितस्य कर्मणि क्रियमाणे
क्षेपो न कर्तृता स्वात् अहङ्काराभावादित्यर्थः ॥ ६४ ॥

एवंविधोऽतिधन्य इत्याह स एव इति । स एव आत्मज्ञः
धन्य एव नाम्नः यः सर्वभावेषु समः आत्मबुद्धिः अतएव निस्तर्ष-
मानसः विद्वच्छचित्तो भवति, किं कुर्वन् पश्यन् शृण्वन् स्पृशन्
जिघ्रन् भ्रमन् अपि ॥ ६५ ॥

तस्यैव धन्यत्वे युक्तिमाह क्व इति । धीरस्य ज्ञानिनः अत-
एव सर्वदा विकल्परहितस्य संसारः प्रपञ्चः क्व, अतएव तत्-
प्रतिभासश्च क्व, अतएव साध्यं साधनं साध्यादिकं क्व, अतएव साधनं
साध्यादिकं क्व न ज्ञापीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

स जयति इति । सः अर्थसंश्रयासी दृष्टादृष्टप्रयोजनशून्यः
ज्ञातः पूर्णस्वरसः पूर्णज्ञभावो विग्रहः अद्वयं यस्य स पूर्णस्वरसः ।

बहुनाच विमुक्तेन ज्ञाततत्त्वो महाशयः ।
 भोगमोक्षनिराकाङ्क्षी सदा सर्वत्र नीरसः ॥६८॥
 महदादि जगद्भूतं नाममात्रविजृम्भितम् ।
 विहाय शुद्धबोधस्य किं कृत्यमवशिष्यते ॥ ६९ ॥
 भ्रमभूतमिदं सर्वं किञ्चिद्वास्तीति निश्चयी ।
 अलक्ष्यस्फुरणः शुद्धः स्वभावेनैव शान्त्यति ॥७०॥

विशदो ज्ञयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, सः कः यस्य अक्षयिभः
 स्वाभाविकः अनवच्छिन्ने पूर्वस्वरूपे समाधिः वर्तते स ज्ञयती-
 त्यर्थः ॥ ६७ ॥

ज्ञाततत्त्वस्य तु सर्वत्र निराकाङ्क्षत्वमेव मुख्यं लक्षणमित्याह
 बहुना इति । अत्र ज्ञानिनि बहुना उक्तेन लक्षणं किं प्रयो-
 जनं, यतो ज्ञाततत्त्वो महाशयः । महाशयत्वं विवृणोति भोग-
 मोक्षनिराकाङ्क्षो इति । भोगमोक्षयोः फलयोः निराकाङ्क्षो
 अतएव सदा सर्वत्र भोगमोक्षसाधनेषु नीरसः निरमुरागः ॥६८॥

किं वा महदादि इति । महदादि महदहकारपञ्च-
 तत्त्वादा पञ्चमहाभूतभौतिकजगत्प्रत्यक्षं भूतं नाममात्रेणैव विजृ-
 म्भितं विमिश्रमित्वेव भातं, न तु वास्तवं "वाचस्पत्येन विहारो
 नामधेयं कृतिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुतेः । अतएव तत्र लक्षणां
 विहाय कृतस्य अतएव शुद्धबोधस्य अप्रकाशविद्यापञ्च-
 पक्षं किं कृत्यमवशिष्यते, सर्वदा कश्चिदानन्दाधिनमिमेव कृत-
 कृत्यादिति भावः ॥ ६९ ॥

अनु तथापि अनर्हमात्म्ये प्रयत्नः कर्तव्य इत्याह भ्रम-
 भूतम् इति । कश्चिदानन्दाध्यायस्य सति इदं सर्वं भ्रमभूतम्

शुद्धस्फुरणरूपस्य दृश्यभावमपश्यतः ।

क विधिः क च वैराग्यं क त्यागः क शमोऽपि वा ७१

स्फुरतोऽनन्तरूपेण प्रकृतिं च न पश्यतः ।

क बन्धः क च वा मोक्षः क हर्षः क विषादता ७२

बुद्धिपर्यन्तसंसारे मायामात्रं विवर्त्तते ।

निर्ममो निरहङ्कारो निष्कामः शोभते बुधः॥७३॥

अक्षयं गतसन्नापमात्मानं पश्यतो मुनेः ।

अमेधेव कल्पितम्, अतएव इदं किञ्चित् किमपि वास्तवं नास्तीति निश्चयी अलक्ष्यस्फुरणः चिन्मात्रप्रतिभाभवान् अतएव शुद्धः स्वरूपसाक्षात्कारेण बाधिताध्यस्तमलत्वात् स्वभावेनैव शान्तो न तु शान्तये ज्ञानातिरिक्तमपेक्षमित्यर्थः ॥ ७० ॥

शुद्ध इति । शुद्धस्फुरणरूपस्य स्वप्रकाशचिद्रूपस्य अतएव दृश्यभावं दृश्यपदार्थम् अपश्यतः, क कुत्र कर्मणि विधिः, क केषु वा विषयेषु वैराग्यं, क केषु पदार्थेषु त्यागः, क केभ्यः पदार्थेभ्यः शमोऽपि वा कार्यः । दृश्यपदार्थस्यैवास्फुरणात् इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

स्फुरतः इति । चिद्रूपेणैव प्रकाशमानस्य बन्धादिकं नास्ति इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

किञ्च बुद्धि इति । बुद्धिः आत्मज्ञानमेव पर्यन्तो नाशो यच्च तस्मिन् संसारे मायामात्रं मायाशब्दलितं चैतन्यं विवर्त्तते, अतात्त्विकं जगदाकारं प्राप्नोति अतो बुधो विद्वानतात्त्विके शरीरे निरहङ्कारः तत्त्वबन्धिनि कलत्रादौ निर्ममः, अतएव निष्कामः अतएव शोभते दीप्यते कामनाहृतत्वात् ॥ ७३ ॥

अ विद्या च अ वा विश्वं अ देहोऽहं ममेति वा ॥ ७४ ॥
 निरोधादीनि कर्माणि अहति अहधीर्बहि ।
 मनोरथान् प्रज्ञापांश्च कर्तुमाप्नोत्यतत्तत्तत् ॥ ७५ ॥
 मन्दः श्रुत्वापि तद्वस्तु न अहति विमूढताम् ।
 निर्विकल्पो बहिर्ब्रह्मादनविषयलाससः ॥ ७६ ॥
 ज्ञानाद्भूतकर्म यो लोकदृष्ट्यापि कर्मजम् ।
 नाप्नोत्यवसरं कर्तुं वक्तुमेव न किञ्चन ॥ ७७ ॥

अद्ययम् इति । अद्ययम् अविनाशिनम्, अतएव सत्ताप-
 रहितम् आत्मानं पश्यतो मुनेः, अ विद्या अ याज्ञाचीत्यर्थः ।
 अ च वा विश्वं अ च देहः अहं ममेति वा अ, आकाशिरिक्तञ्च
 विद्याविद्यादेः स्फुरत्वादित्यर्थः । ७४ ।

आत्मज्ञस्य हेतानर्गनिवृत्तिरित्युक्तमत्रापि तु चित्तनिरोधा-
 दीनि अपि कर्माणि कुञ्जरयोश्च प्रायाचीत्याह निरोधादीनि
 इति । अदि अहधीः चित्तनिरोधादीनि अहति, तर्हि अतत्-
 तत्तत् अहतिव अहतिदारव्य मनोरथान् प्रज्ञापान् अहतिव
 सर्वव्यापारान् कर्तुमाप्नोति प्रवर्तते । तथा च मूढस्य चित्त-
 निरोधादिकमकिञ्चित्कारमित्यर्थः । ७५ ।

मूढस्य आत्मज्ञस्यमध्यमन्यकमित्याह मन्द इति । मन्दो
 मूर्खस्तदात्मवस्तु श्रुत्वापि विमूढतां न अहति, मक्तिनचित्तञ्च
 अहतिव ज्ञानानुदयात् । अतएव मूढः ब्रह्मात् बहिर्ब्रह्मा
 निर्विकल्पो निर्व्यापारोऽपि अस्तमनसि विषये ब्रह्माहोसुपो
 भवतीत्यर्थः । ७६ ।

ज्ञानी तु लोकदृष्ट्या कर्म कुर्वाणोऽपि अकर्ता एव इत्याह

क तमः क प्रकाशो वा ज्ञानं क च न किञ्चन ।
 निर्विकारस्य धीरस्य निरातङ्गस्य सर्वदा ॥ ७८ ॥
 क धैर्यं क विवेकित्वं क निरातङ्गतापि वा ।
 अनिर्वाच्यस्वभावस्य निःस्वभावस्य योगिनः ॥ ७९ ॥
 न स्वर्गो नैव नरको जीवन्मुक्तिर्न चैव हि ।
 बहुनात्र किमुक्तेन योगदृष्ट्या न किञ्चन ॥ ८० ॥
 नैव प्रार्थयते लाभं नालाभेनानुशोचति ।

ज्ञानात् इति । यः ज्ञानात् गलितकर्मा गलितक्रियाध्यासः स
 लोकदृष्ट्या कर्मकदपि किञ्चन कर्तुं वक्तुमेव अवसरं नाप्नोति,
 अहं कर्म करिष्यामीति वक्तुमपि अवसरं नाप्नोति । कर्माव-
 सरस्तु दुरापास्त इति भावः ॥ ७७ ॥

विहास्तु तमःप्रकाशादिकं न पश्यतीत्याह क इति ।
 धीरस्य ज्ञानिनः, अत एव निर्विकारस्य निरस्तमोहादि-
 विकारस्य तमः क, तमसोऽभावे च तत्किञ्चनः प्रकाशो वा क
 निरातङ्गस्य कालादिभयशून्यस्य ज्ञानं क च, न कुत्रेत्यर्थः ।
 अनुरागादिशून्यत्वाच्च किञ्चन किमप्यादानादिकर्मापि क च
 न, न कुचापीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

ज्ञानी तु अनिर्वाच्यस्वभाव इत्याह क धैर्यमिति । योगिनः
 ज्ञानिनः, अत एव निःस्वभावस्य अत एव अनिर्वाच्यस्वभा-
 वस्य धैर्यं क, विवेकित्वं च क, निरातङ्गता निर्भयता अपि
 क इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

ज्ञानिनः तत्त्वदृष्ट्या तु कर्मनरकमोहादिकं किञ्चिदपि
 नास्तीत्याह न ज्ञानं इति । अथवाः श्लोकः ॥ ८० ॥

धीरस्य शीतलं चित्तममृतेनैव पूरितम् ॥ ८१ ॥
 न शान्तं स्वीति निष्कामो न दुष्टमपि निन्दति ।
 समदुःखसुखस्तृप्तः किञ्चित् कृत्यं न पश्यति ॥ ८२ ॥
 धीरो न हेष्टि संसारमात्मानं न दिदृक्षति ।
 इषांमर्षविनिर्मुक्तो न मृतो न च जीवति ॥ ८३ ॥
 निःस्नेहः पुत्रदारादौ निष्कामो विषयेषु च ।
 निश्चिन्तः स्वशरीरेऽपि निराशः शोभते बुधः ॥ ८४ ॥

ज्ञानिनश्चित्तं तु प्राप्तेनानुतापादिविकाररहितत्वादमृतं-
 नेव परमानन्देनैव पूरितमित्याह नेव इति । शान्तं न प्राप्ते-
 यते, अस्माभिरनुसुखास्माभिरनुसुखोचति । अत एव
 धीरस्य चित्तममृतेनैव परमानन्देनैव पूरितं सत् शीतल-
 माध्यात्मिकादिनापरहितमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

उक्तप्रायमेवाहं पुनःपुनर्भङ्गिविधिवेद्य इत्येवम् । ज्ञान-
 दशायाः सर्वोत्कृष्टत्वस्थापनाय न शान्तमिति । निष्कामो
 विद्याकामकर्महीनो ज्ञानो शान्तं शान्त्वादिगुणसत्त्वगुणदुर्गं
 न स्वीति नापि दुष्टं निन्दति, ततः सन् समदुःखसुखो
 भवति, निष्कामत्वात् किञ्चित्कृत्यं न पश्यति ॥ ८२ ॥

धीरः इति । धीरो ज्ञानो संसारं न हेष्टि, संसारादग्नि-
 त्वात् बाधितानुसन्धानाद्वा, तथा आत्मानं न दिदृक्षति, अवाप्त-
 सांक्षात्कारत्वात् । अत एव इषांमर्षविनिर्मुक्तः तथा जीवन-
 मरणादिरहितः सदैवरूपत्वादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

निःस्नेहः इति । निराशो बुधः शोभते दीप्यते, कीदृशः

तुष्टिः सर्वत्र धीरस्य यथापतितवर्त्तिनः ।
 सख्यन्दं चरते देशान्यत्रास्यमित्यादिनः ॥ ८८ ॥
 पततु देहः वा देहो नास्ति चित्ता महात्मनः ।
 स्वभावभूमिविश्रान्तिविस्मृताशेषसंयतेः ॥ ८९ ॥
 अकिञ्चनः कामचारो निर्द्वन्द्वश्चिद्व्यसंयतः ।
 असक्तः सर्वभावेषु केवलो रमते ब्रूधः ॥ ९० ॥
 निर्ममः शोभते धीरः समलोटाक्षकान्तनः ।

पुत्रदारादौ निःश्रेयः प्रीतिरहितः, विषयेषु निष्कामः भोगी-
 ष्व्यरहितः, स्वधरीरेऽपि भोगनादिविचिन्तारहितः ॥ ८८ ॥

तुष्टिः इति । धीरस्य ज्ञानिनः, यथापतितेन यथाप्राप्तेन
 वर्त्तते तिष्ठति तस्य यथापतितवर्त्तिनः, सर्वत्र प्रारब्धप्राप्ते सद-
 सख्यस्तुति च तुष्टिः चास्मत्तोष एव चरतः तथा, सख्यन्दम्
 अनपेक्षितं प्रारब्धवशाच्चानादेशान् विचरतः यत्र वने वा नगरे
 वा सुख्योऽस्त्वमितः तत्रैव शायिनः शयनं कुर्वत एवेत्यर्थः ॥ ८९ ॥

पततु इति । देहः पततु म्रियतां वा अथवा उदेतु जीवतु
 वा, उभयत्रापि अस्य ज्ञानिनः चित्ता न भवति, कीदृशस्य
 स्वभावो नाम निजात्मस्वरूपं च एव भूमिः तत्र विद्याया
 विष्णुत-वमस्तुसंसारस्य ॥ ८९ ॥

अकिञ्चनः इति । केवलो निर्द्विकारो तुष्टो रमते, कीदृशः
 अकिञ्चनः नास्ति किञ्चित् परिग्रहीतं यस्य चः अकिञ्चनः ।
 अत एव कामचारः विधिनिषेधायकिङ्करः सख्यन्दचारो,
 अत एव निर्द्वन्द्वः सुखदुःखादिभूतः द्विसंयतः देहसंयतभूतः
 --- --- --- चरतः चासक्तस्य एवेत्यर्थः ॥ ९० ॥

सुभिन्नहृदयस्य निर्विनिर्भूत रजस्तमः ॥ ८८ ॥
 सर्वज्ञानवधानस्य न किञ्चिदासना इति ।
 मुक्तात्मनो विद्वत्स्य तुलना केन जायते ॥ ८९ ॥
 जानन्नपि न जानाति पश्यन्नपि न पश्यति ।
 ब्रुवन्नपि न च ब्रूते कोऽप्यो निर्वासनाहते ॥ ९० ॥
 भिक्षुर्वा भूपतिर्वापि यो निष्कामः स शोभते ।
 भावेषु गलिता यस्य शोभनाशोभना मतिः ॥ ९१ ॥

निर्ममः इति । धीरो ज्ञानी शोभते दीप्यते यतो
 निर्ममः, अत एव समस्तोष्टाश्लकाचनः ज्ञानवशेन सुमित्रो
 हृदयपत्निः अहङ्कारी यस्य स तथा, विनिर्भूते रजस्तमसो
 यस्य सः ॥ ८८ ॥

सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञ सर्वेषु विषयेषु अनवधानस्य एका-
 यतारहितस्य तथा न किञ्चिदासना इति मुक्तात्मनः शून्यत्वा-
 दव्यासुरहितत्वनः अत एव चात्मानन्देन विशिष्यतस्तत्स्य केन
 तुलना जायते ज्ञानिन्वतिरित्यस्य ईदृशस्याभावादित्यर्थः ॥ ८९ ॥

अतुलनामेव विशिष्ये च विग्रहयति ज्ञानम् इति । निर्वा-
 यनात् ज्ञानिनः ऋते अन्यः को लोकदृष्ट्या मनसा जानन्नपि
 वस्तुतो न जानाति । तथा चक्षुषा पश्यन्नपि वस्तुतो न
 पश्यति, तुलन्नपि न च ब्रूते, कदा त्वामिमानामावादित्यर्थः ॥ ९० ॥

भिक्षुः इति । यस्य ज्ञानिनः अतुल्यतेषु भावेषु शोभनः ।
 अपहृष्टेषु अशोभनत्वावभाजिनो मतिः गलिता । अतएव यो
 निष्कामः स भूपतिः अनकारिणश्च भिक्षुर्वा याज्ञवल्क्यादिवत्
 शोभते एव, भावेषु निर्विकल्पकत्वात् राज्यं न वन्द्यादित्यर्थः ॥ ९१ ॥

क स्थाण्ड्यां क सङ्कोचः क वा तत्त्वविनिश्चयः ।

निर्ध्याजार्चनभूतस्य चरितार्थस्य योगिनः ॥८२॥

आत्मविश्रान्तिदृष्टेन निराशेन गतार्त्तिना ।

अन्यदनुभूयेत तत्कथं कस्य कथ्यते ॥ ८३ ॥

सुप्तोऽपि न सुषुप्तौ च स्वप्नेऽपि शयितो न च ।

जाग्रदपि न जागर्त्ति धीरस्तृप्तः पदेपदे ॥ ८४ ॥

ज्ञः सच्चिन्मोऽपि निश्चिन्तः सैन्द्रियोऽपि निरिन्द्रियः

सुबुद्धिरपि निर्बुद्धिः साहङ्कारोऽनहङ्कृतिः ॥८५॥

क इति । योगिनः निर्ध्याजं निष्कपटं यत् आत्मविश्रान्ति-
दृष्टिस्तद्रूपस्य आत्मनिष्ठत्वात्, चरितार्थस्य पूर्वाभ्यासः अर्थ-
नाम्नो वा अन्यत्र स्थाण्ड्यां स्वेच्छाचारित्वं क तथा सङ्कोचः
प्रवृत्त्यादिसञ्चरणं क तत्त्वविनिश्चयः क, कर्तृत्वं वा क, कर्तृत्वा-
भ्यासाभावात् ॥ ८२ ॥

आत्मविश्रान्तिदृष्टेन इति । आत्मनि विश्रान्त्या स्थित्या
दृष्टेन अतएव आशारहितेन अतएव गतार्त्तिना गतदुःखेन
ज्ञानिना यत् अन्यःकरणे अनुभूयेत तत्कथं कं प्रकारं धर्म-
माश्रित्य कथ्यते, प्रकृत्यैव धर्मभ्याभावात् कस्य वा अधिकारिणः
कथ्यते तादृशधिकारिणोऽभावादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

सुप्तः इति । धीरः सुषुप्तौ न द्रुप्तः स्वप्नेऽपि शयितो न च
जाग्रदपि न जागर्त्ति, अवस्थावतो वा बुद्धिस्थित्तिबुक्तात्मज्ञान-
त्वात् । अतएव इदमेवाभिनेत्याह पदे पदे इति । अथैवैवै
अद्विरतं निश्चिन्तनानुभवसन्तुष्टः ॥ ८४ ॥

। सुखी न च वा दुःखी न विरक्तो न सङ्गवान् ।
 । मुमुक्षुर्न वा मुक्तो न किञ्चिन्न च किञ्चन ॥८६॥
 विचेपेऽपि न विक्षिप्तः समाधी न समाधिमान् ।
 प्राडेऽपि न जडो धन्यः पाण्डित्येऽपि न पण्डितः ॥८७॥
 मुक्तो यथास्थितिस्तथः कृतकर्तव्यनिर्मुक्तः ।
 तमः सर्वत्र वैदृष्यात् सारव्यक्तं कृतम् ॥८८॥
 न प्रीयते बन्धमानो निन्द्यमानो न कुप्यति ।

चः इति । शो शान्तिः शोकदृष्ट्या चिन्तादिसहितोऽपि
 स्तुतस्तद्विहितः, विविक्तात्मदग्धित्वादित्यर्थः ॥ ८६ ॥

न सुखी इति । शोकगत्या सुखीत्यादिकृपोऽपि वस्तुत-
 द्द्विहितः, अन्तःकरणध्यासरहितत्वात्, न विरक्तो विषये
 रेषाभावात्, न वा मुक्तः पूर्वमपि बन्धनाभावात् तथा किञ्चिन्न
 तद्वैकल्पितत्वात् तथा किञ्चन न अनिर्वाच्यत्वात् ॥ ८६ ॥

विचेपेऽपि इति । धन्यो शान्तिः शोकदृष्ट्या विचेपेऽपि
 स्तुतो न विक्षिप्तः, अप्रकाशात्मानुभवात्, शोकदृष्ट्या समाधी
 प्रतीयमाने अपि न समाधिमान्, कर्तृत्वाध्यासाभावात्, शोक-
 दृष्ट्या जायो प्रतीयमाने अपि न जडः आनुभवशक्तित्वात्,
 शोकदृष्ट्या पाण्डित्ये प्रतीयमाने अपि न पण्डितः, पण्डितोऽह-
 मित्वमिमानाभावात् ॥ ८७ ॥

मुक्तः इति । मुक्तः प्रारब्धकृपात् यथा प्राप्तश्चित्तात्तयापि
 कर्मचित्तः तथा कृते पूर्वकृते कर्तव्ये च करिष्यमाणि कर्मणि
 निर्हतः समुद्धः अभिनिवेशादेममुक्तः, अतएव च सर्वत्र तमः
 वैदृष्यात् इदम् अकृतम् इदं च कृतम् इति न स्मरति ॥ ८८ ॥

नैवोद्विजति मरये जीवने नाभिनन्दति ॥८६॥

न धावति जनाकीर्षं नारथ्यमुपशान्तधीः ।

यथातथा यमतत्र सम एवावतिष्ठते ॥ १०० ॥

यच्च आत्मविद्यामण्डकं नामैकोनविंशप्रकरणं प्रारभ्यते ।

तत्त्वविज्ञानसन्दंशमादाय इदयोदरात् ।

नानाविधपरामर्शशल्योद्धारः कृतो मया ॥ १ ॥

न प्रीयते इति । केचित् स्वस्मिन् वन्द्यमानोऽपि न तुष्यति
निन्द्यमानोऽपि न कुप्यति मरये उपस्थिते सति उद्वेगं न
प्राप्नोति, आत्मनो नित्यत्वानुसन्धानात्, यतएव जीवने सति
नाभिनन्दति न तुष्यति ॥ ८६ ॥

न धावति इति । उपशान्तधीः पुरुषः जनाकीर्षं प्रदेशं
न चतुधावति, न अपि चरन् सर्वत्र गन्तव्यात् तथा तथा
जनसमर्पदेन तदसमर्पदप्रकारेण वा यच्च तत्र वने वा पक्ष्मे
वा सम एव स्वस्थचित्त एव अवतिष्ठते प्राप्तात्मसाक्षात्कार-
त्वात् ॥ १०० ॥

इति शान्तिशतकं नामाष्टादशप्रकरणं समाप्तम् ।

साध्यसाधनरूपेषु ज्ञाते ज्ञाने गुरोर्मुखात् ।

शिष्यशास्त्राणि विद्यान्तिमहभिः प्राह सत्कुटम् ॥

एवं तत्त्वज्ञानिनः सभावभूता शान्तिं श्रुत्वा कञ्चनार्हतया
गुरुं परितोषयितुमात्मविद्यामण्डकं शिष्यः अथमाह तत्त्व-
विज्ञानसन्दंशम् इति । हे गुरो ! मया मन्त्रतः सकाशात् तत्त्व-
विज्ञानोपदेशकरूपं सन्दंशं लोचकारोपकरणम् आदाय स-

आत्मविश्वरूपं नामैकीनविद्यतितमप्रकरणम् । १०१

क धर्मः क च वा कामः क चार्थः क विवेकिता ।
क हेतुं क च वाऽहेतुं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥२॥
क भूतं क भविष्यद्वा वर्त्तमानमपि क वा ।
क देशः क च वा नित्यं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥३॥
क चात्मा क च वानात्मा क शुभं काशुभं तथा ।
क चिन्ता क च वाचिन्ता स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥४॥
क स्वप्नः क सुषुप्तिर्वा क च जागरणं तथा ।

हृदयोदरात् नानाविधपरामर्श एव यत् यत् तस्य उद्धारः
प्रपङ्कारः कृतः ॥ १ ॥

एतदेव स्पष्टयति । क धर्मः इति । धर्मोऽर्थकामा अपि
हृदयोदराद्विरमताः जयिष्युत्वादित्यर्थः । स्वमहिम्नि स्थितस्य
मे मम विवेकिता क, हेतुं वाऽहेतुं च क, विश्वात्मविश्वान्मध्य
विवेकानुपयोगात्, “उत्तीर्णे तु परे पारे मौकायाः किं प्रयो-
जनम्” इति न्यायात्, हेतस्य च ज्ञानबाधितत्वात्, अहेतस्य
हेतुमापेक्षत्वेनास्वाभाविकत्वादिवेकादयोऽपि मम न नास्ती-
त्यर्थः ॥ २ ॥

क हेतमित्युक्तमेव विशेषतः प्रपञ्चयति क भूतम् इति ।
कालस्यापि ममास्मूर्त्तस्तदुपाधिका भूतभविष्यद्वर्त्तमाना अपि
न नास्तीत्यर्थः । नित्यं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे देशः अपि
नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

क चात्मा इति । अतति न्यायोतीति आत्मा सर्वे व्याप्य-
मपेक्ष कथ्यते, स्वमहिम्नि स्थितस्य च मम आत्मादिकं नास्ती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

क तुरीयं भवं वापि स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥५॥
 क दूरं क समीपं वा वाङ्मं काम्यन्तरं क वा ।
 क स्थूलं क च वा सूक्ष्मं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥६॥
 क मृत्युर्जीवितं वा क लोकाः कास्य क लौकिकम् ।
 क लयः क समाधिर्वा स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥७॥
 अलं चिद्वर्गकथया योगस्य कथयाप्यलम् ।
 अलं विज्ञानकथया विश्रान्तस्य ममात्मनि ॥८॥

क स्वप्नः इति । स्वप्नादयो बुधैरेवावस्था मम न सन्ति,
 एतत्त्रितयाभावे तं निरूप्य तुरीयावस्थापि मम नास्ति तथा
 भयादयोऽपि अन्तःकरणधर्मा मम न सन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

क दूरम् इति । सर्वत्र परिपूर्णस्य मम दूरसमीपादिकं
 नास्ति, पूर्णमात्रदर्शिनो मम स्थूलसूक्ष्मादृष्टिपि नास्तीत्यर्थः
 ॥ ६ ॥

क मृत्युः इति । कालत्रयेऽपि सद्रूपस्य मम जीवितमरश्चे
 न स्तः, पूर्णमात्रदर्शिनोऽस्य मम लोका भूरादयो न सन्ति,
 लौकिकं कार्यमपि नास्ति, पूर्णस्य मम लये लयः क च समा-
 धिश्च क ॥ ७ ॥

अलम् इति । धर्मार्थकामकषया योगाभ्यासकथया विज्ञान-
 कथया वा अलम् आत्मनि विश्रान्तस्य मम एतेः प्रयोजना-
 भावादित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति आत्मविज्ञानवृत्तं नामैकोनविंशतिकप्रकरणम् ।

शिवप्रोक्तं जीवशुक्तिः नाम विंशतिकप्रकरणम् । १०३

अथ शिवप्रोक्तं जीवशुक्तिचतुर्दशकं नाम

विंशतिकप्रकरणं प्रारम्भते ।

क भूतानि क देही वा केन्द्रियाणि क वा मनः ।
क शून्यं क च नैराश्र्यं मत्स्वरूपे निरञ्जने ॥ १ ॥
क शास्त्रं कात्मविज्ञानं क वा निर्विषयं मनः ।
क तृप्तिः क विद्वत्त्वं गतहृदस्य मे सदा ॥ २ ॥
क विद्या क च वाविद्या काहं कोदं मम क वा ।
क बन्धः क च वा मोक्षः स्वरूपस्य क रूपिता ॥ ३ ॥

आत्मविद्यायां भिद्यन्ति स्म भावाः मुक्तिशक्तिनीम् ।

जीवशुक्तिदशां शिवचतुर्दशभिरब्रवीत ॥

प्रागुक्तात्मविद्यान्तेः फलोभूतां विदुषः अभावभूतां जीव-
शुक्तिदशां शिवचतुर्दशकोटैर्निरूपयति क भूतानि इति ।
निरञ्जने सर्वोपाधिमलशून्ये मत्स्वरूपे भूतदेहीन्द्रियमनांसि
क, तर्हि किं शून्यमस्ति नेत्याह क शून्यम् इति । न हि सदा-
त्मनि सति शून्यं सम्भवतीत्यर्थः । मयि नैराश्र्यम् अपि आभा-
विकं न आश्रयानिरूप्यत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

क इति । सदा गतहृदस्य मे मम शास्त्रं क तत्त्वज्ञ-
विज्ञानं च क, आत्मविद्यायां सर्वेषां मक्षितप्रायत्वात्, निर्वि-
षयं मनः अपि न, तस्यापि मक्षितप्रायत्वात् अतएव हृत्तिरपि
न, तथा तृप्तिसाधनं विद्वत्त्वमित्यपि न, चित्तस्यैव मक्षित-
प्रायत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

क विद्या इति । मयि क विद्यायाश्चकारधर्माः इदं वाचं
वस्तुभावं क, ज्ञानं क, मम सम्बन्धः क, द्वितीयस्य सम्बन्धिनीः

क प्रारब्धानि कर्माणि जीवन्मुक्तिरपि क वा ।
 क तद्विदेहकैवल्यं निर्विशेषस्य सर्वदा ॥ ४ ॥
 क कर्त्ता क च वा भोक्ता निष्क्रियं स्फुरणं क वा ।
 कापरोक्षं फलं वा क निःस्वभावस्य मे सदा ॥ ५ ॥
 क लोकः क मुमुक्षुर्वा क योगी ज्ञानवान् क वा ।
 क बहः क च वा मुक्तः स्वस्वरूपेऽहमद्वये ॥ ६ ॥
 क सृष्टिः क च संहारः क साध्यं क च साधनम् ।
 क साधकः क सिद्धिर्वा स्वस्वरूपेऽहमद्वये ॥ ७ ॥
 क प्रमाता प्रमाणं वा क प्रमेयं क च प्रमा ।

ऽभावात्, तथा बन्धमोक्षौ अपि धर्मौ क, अत्र हेतुमाह स्वरूपस्य इति । निर्विशेषस्वरूपस्य मम रूपिता धर्मवार्त्ता क, तथा च निर्धर्मके मयि न विद्यादयोऽपि धर्माः सन्तीति फलितार्थः ॥ ३ ॥

क प्रारब्धानि इति । क प्रारब्धानि कर्माणि, तथा जीवन्मुक्तिः तथा विदेहकैवल्यम् एते धर्माः सदा निर्विशेषस्य मे न सन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

क कर्त्ता इति । सदा निःस्वभावस्य मे कर्त्तृत्वभोक्तृत्वनिष्क्रियस्फुरणानि क, अतएव अपरोक्षं इतिरूपं च ज्ञानं क, फलं विषयावच्छिन्नं यत् फलं चैतन्यं क इत्यर्थः ॥ ५ ॥

क लोकः इति । अहम् इत्येवं रूपे अद्वये अहमद्वये आत्मा हेते अस्वरूपे सति लोकः क मुमुक्षुः क योगी क ज्ञानवान् अपि बहः क मुक्तश्च क इत्यर्थः ॥ ६ ॥

क सृष्टिः इति । अहमद्वये आत्माहेते अस्वरूपे सति सृष्टिसंहारी साध्यसाधने साधकः सिद्धिर्वा क ॥ ७ ॥

शिवप्रोक्तं जीवमुक्तिः नाम विंशतिकप्रकरणम् । १०५

क किञ्चित् क न किञ्चिद्वा सर्वदा विमलस्य मे ८
क विषेपः क चेकायां क निर्बोधः क मूढता ।
क हर्षः क विषादो वा सर्वदा निष्क्रियस्य मे ॥८॥
क चैव व्यवहारो वा क च सा परमार्थता ।
क मुखं क च वा दुःखं निर्विमर्शस्य मे सदा ॥९॥
क माया क च संसारः क प्रीतिर्विरतिः क वा ।
क जीवः क च तद्वत् सर्वदा विमलस्य मे ॥१०॥
क प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा क मुक्तिः क च बन्धनम् ।
कूटस्थनिर्विभागस्य स्वस्थस्य मम सर्वदा ॥ ११ ॥

क प्रमाता इति । सर्वदा विमलस्य उपाधिसम्बन्धस्य-
शून्यस्य मे प्रमादप्रमादप्रमेदप्रमादस्यः क, मम किञ्चित्
सामान्यतोऽन्तर् पदार्थमात्रं क, न च किञ्चिद्वा क, पदार्थ-
भावेऽपि मम क, सर्वदा सम्बन्धशून्यत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

क विषेपः इति । सर्वदा निष्क्रियस्य मे विषेपादिष्व-
पि क इत्यर्थः ॥ ८ ॥

क चैवः इति । कदा निर्विमर्शस्य विशेषतो वृत्तिज्ञान-
शून्यस्य व्यवहारो व्यावहारिकपदार्थज्ञानं क, परमार्थज्ञानं
क, सुखदुःखादिव्यमपि क इत्यर्थः ॥ ९ ॥

क माया इति । सर्वदा विमलस्य उपाधिसम्बन्धस्य मे
व्यावहारिकी प्रीतिर्विरतिश्च वैराग्यं क, जीवभावो ब्रह्मभावश्च
क, कार्त्तव्यमात्रे जीवत्वस्य ब्रह्मत्वस्यत्वादुपाधिव्यवहारा-
न्मात्रे ब्रह्मत्वस्य च ब्रह्मत्वस्यत्वादित्यर्थः ॥ १० ॥

क प्रवृत्तिः इति । कूटस्थस्य निष्क्रियस्य तथा निर्विभागस्य

कोपदेशः क वा शास्त्रं क शिष्यः क च वा गुरुः ।
 कचास्ति पुरुषार्थो वा निरुपाधेः शिवस्य मे ॥ १३ ॥
 कचास्ति क च वा नास्ति कास्ति चैकं क च इयम् ।
 बहुनात्र किमुक्तेन किञ्चिन्नोत्तिष्ठते मम ॥ १४ ॥

अथ संख्याक्रमव्याख्यानं नामैकविंशतितमप्रकरणं प्रारभ्यते ।

दश षट् चोपदेशे स्युः श्लोकाश्च पञ्चविंशतिः ।

सत्यात्मानुभवोह्लासे उपदेशे चतुर्दश ॥ १ ॥

भेदरहितस्य सर्वदा सत्यस्य मम प्रवृत्तिनिवृत्तौ क, मुक्तिबन्धने
 च क इत्यर्थः ॥ १२ ॥

क उपदेशः इति । निरुपाधेः उपाधिशून्यस्य तथा शिवस्य
 नित्यानन्दस्वरूपस्य उपदेशक्रिया क, उपदेशकं शास्त्रं च क,
 मायाव्युपाध्यभावे तत्कृतोपदेशस्य चाभावात् । अतएव शिष्यः
 गुरुश्च क, स्वयं शिवस्वरूपस्य च पुरुषार्थो वा क चास्ति ॥ १३ ॥

जीवशुद्धयामुपसंहरति क चास्ति इति । मम चास्ति
 इति न स्मरति । असत्त्वापेक्षत्वात् सत्त्वस्य, तथा नास्ति
 इत्यपि न स्मरति सत्त्वापेक्षत्वाच्चास्तित्वस्य, अतएव मित्रः
 चापेक्षत्वात् चैकत्वहित्वेऽपि मम न स्तः, प्रत्येकं व्यक्तिभेदेन
 निवेष्टनं कस्यकोटिभिरपि बहुमयकत्वात् । सामान्यत आह
 बहुना इति । बहुना उक्तेन किं प्रयोजनं मम विदेकरूपस्य
 किञ्चिद् अपि न सत्तिष्ठते न प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इति जीवशुक्तिचतुर्दशकं नाम विंशतिप्रकरणम् ।

विनये बुद्धिबौद्धिकसुदृढं प्रबलतत्त्वम् ।

श्रीकण्ठ्यां पुरस्तात् प्राञ्चतुलसीं स्तुताम् ॥

षडङ्गासि लये चैवोपदेशे च चतुष्टयः ।

पञ्चकं स्यादनुभवे बन्धमोक्षे चतुष्ककम् ॥ २ ॥

निर्वेदोपशमे ज्ञाने एवमेवाष्टकं भवेत् ।

यथामुखे सप्तकं च शान्ती स्याद्देहसम्मितम् ॥ ३ ॥

तत्त्वापदेशे विंशच्च दश ज्ञानोपदेशके ।

तत्त्वस्वरूपे विंशच्च शमे च शतकं भवेत् ॥ ४ ॥

दश षट् इति । षट् दश षोडश श्लोकाः गुरुणोपदेशे स्युः, सन्ति प्रथमे प्रकरणे पञ्चविंशतिः श्लोकाः शिष्योक्तानुभवोक्तासि द्वितीयप्रकरणे स्युः चतुर्दश श्लोकाः पुनर्गुरुषास्तेपमुद्रयोक्तोपदेशाख्ये तृतीयप्रकरणे स्युः ॥ १ ॥

षट् षडङ्गासि इति । षट् श्लोकाः शिष्योक्तानुभवोक्तासि चतुर्थे प्रकरणे स्युः, चत्वारः श्लोकाः गुरुप्रोक्ते लयाख्ये पञ्चमे प्रकरणे स्युः, पुनश्चत्वारः श्लोकाः गुरुप्रोक्ते प्रतिज्ञादिसिद्धलयानिविधोपदेशाख्ये षष्ठे प्रकरणे स्युः, श्लोकानां पञ्चकं शिष्यप्रोक्तेऽनुभवाख्ये सप्तमे प्रकरणे स्यात् । श्लोकानां चतुष्कं गुरुप्रोक्ते बन्धमोक्षेऽष्टमे प्रकरणे स्यात् ॥ २ ॥

निर्वेदोपशमे इति । श्लोकाष्टकं गुरुप्रोक्ते निर्वेदाख्ये नवमे प्रकरणे स्यात्, गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणम्, गुरुप्रोक्तं ज्ञानाष्टकं नामैकादशं प्रकरणम्, शिष्यप्रोक्तम् एवमेवाष्टकं नाम द्वादशं प्रकरणम्, शिष्यप्रोक्तं यथासुखसतकं नाम त्रयोदशं प्रकरणम्, शिष्यप्रोक्तं शान्तिचतुष्कं नाम चतुर्दशं प्रकरणम् ॥ ३ ॥

तत्त्वोपदेशे इति । विंशति श्लोकाः गुरुप्रोक्ते तत्त्वोपदे-

अष्टकं चात्मविशान्तौ जीवन्मुक्तौ चतुर्दश ।

षट् संख्याक्रमविज्ञाने ग्रन्थैकात्म्यं ततः परम् ॥५॥

विंशत्येकमितैः खण्डैः श्लोकैरात्मानिमध्यखैः ।

अवधूतानुभूतेषु श्लोकाः संख्याक्रमा अमी ॥ ६ ॥

शास्त्रे पञ्चदशे प्रकरणे स्युः, दश श्लोका गुरुप्रोक्ते विशेषोप-
देशाख्ये षोडशे प्रकरणे स्युः, विंशति श्लोका गुरुप्रोक्तास्तत्त्व-
स्वरूपोपदेशाख्ये सप्तदशे प्रकरणे स्युः, गुरुप्रोक्तं शमशतकं
नाम अष्टादशं प्रकरणम् ॥ ४ ॥

अष्टकं च इति । शिष्यप्रोक्तमात्मविज्ञानाख्यष्टकं नाम एकोन-
विंशतिकं प्रकरणम् शिष्यप्रोक्तं जीवन्मुक्तिचतुर्दशकं नाम विंश-
तिकं प्रकरणम्, गुरुप्रोक्तं संख्याक्रमकथनं नामैकविंशतिकं प्रक-
रणम् । अतः परं विंशत्येकमितैः खण्डैः श्लोकैर्ग्रन्थैकात्म्यं संख्या-
ग्रन्थखण्डानां चैकात्म्यं समूहरूपतयेकात्म्यमित्यर्थः । ५ ॥

विंशत्येकमितैः इति । कियङ्किः खण्डैः विंशत्येकमितैः
एकविंशतिखण्डैरित्यर्थः । कियङ्किः श्लोकैः आत्मात्मिमध्यखैः
जीवात्मपरमात्मभेदभिन्नावात्मानौ द्वौ, अग्नयस्त्रयः मध्ये खं
च मध्ये शून्यम् । अहानां वामतो गतिरिति न्यायात् अग्नौ द्वौ
मध्ये खम् आदौ च त्रयं २०२ इति अधिकैस्त्रिंशतश्लोकैरित्यर्थः ।

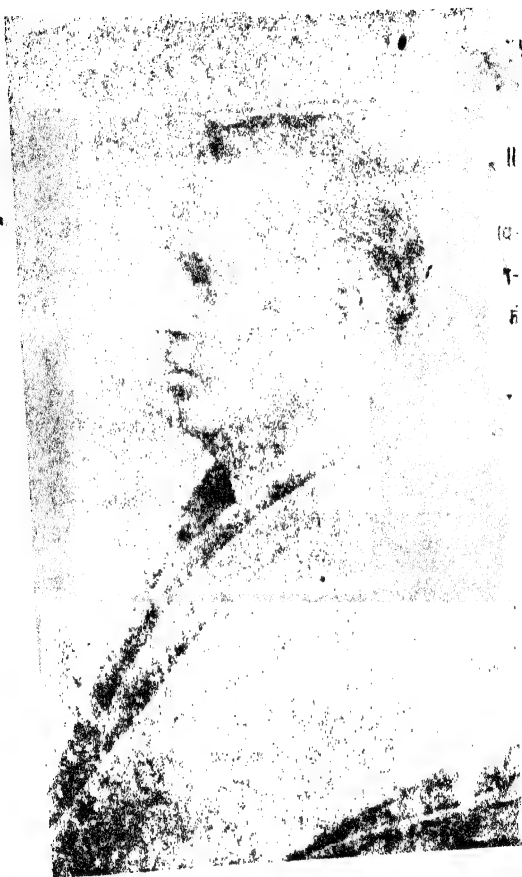
श्लोकसंख्यामुपसंहरति अवधूत इति । अवधूतानुभूति-
रूपोऽयं ग्रन्थस्तस्मै संख्याक्रमो विद्यते येषु ते संख्याक्रमा ईदृशाः
श्लोका अमी कथिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति संख्याक्रमव्याख्यानं नामैकविंशतिप्रकरणम् ।

समाप्ता इत्यमष्टावक्रसंहिता ।

पाण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्तविद्यासागर वि, ए,

PANDITA-KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

